

UPPSATS FÖR LICENTIATEXAMEN

Perspektiv på miljonprogrammet

Arkitektur, kulturhistoria och miljöanpassning som delar av hållbar utveckling

LOTTA SÄRNBRATT

Institutionen för arkitektur
CHALMERS TEKNISKA HÖGSKOLA
Göteborg 2006

Perspektiv på miljonprogrammet
Arkitektur, kulturhistoria och miljöanpassning som delar av
hållbar utveckling
LOTTA SÄRNBRATT

© LOTTA SÄRNBRATT, 2006

Publikation - Chalmers tekniska högskola
Institutionen för arkitektur
ISSN 1650-6340, 2006:08

Institutionen för arkitektur
Chalmers tekniska högskola
SE-412 96 Göteborg
Telefon + 46 (0)31-772 10 00
E-post: lotta.sarnbratt@chalmers.se

Foto författaren om inte annat anges.
Riksantikvarieämbetet förkortas i bildtexter med RAÄ

Omslag: Från vänster Skolspåret i Hjällbo, Rymdtorget/
Tellusgatan i Bergsjön, Timjansgatan i Gårdsten

Chalmers Reproservice (omslag)
Majornas Copyprint (inlaga)
Göteborg, 2006

Perspectives on Million Homes Programme

Aspects of architectural, cultural and environmental values as part of sustainable development

LOTTA SÄRNBRATT

Department of Architecture
Chalmers University of Technology

ABSTRACT

As part of the Swedish Government's policy for residential districts in the vulnerable metropolitan regions, the National Heritage Board participated in the project "Cultural Heritage in the Metropolitan Areas" with the aim of developing new ways for collaboration and to draw attention to values and qualities in the architecture of 'late modernism', in the three big cities Stockholm, Göteborg and Malmö.

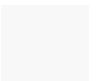
The aim of this study is to elucidate different ideas and conceptions about values in the metropolitan areas and to demonstrate how these ideas are concretised in renewal projects. This thesis is based on an empirical case study, with examples of renewal in three of the suburbs of Göteborg, as well as interviews with planners, architects and conservationists. My study deals with how the architectural, cultural and environmental values have been taken care of and utilised in the regeneration of the housing areas. In what way have refurbishment projects been implemented? Have the changes been carefully accomplished? How are the housing areas being evaluated by different actors? What arguments do the planners, architects and conservationists propagate for in their solutions?

The assignments of the architects have been to design the improvements of housing areas that suffer from technical and functional problems. The real estate owners often like to do something spectacular to improve the image of the often-stigmatised areas. The conservationists, on the other hand, aim to preserve architectural qualities as part of the cultural heritage. The issue is to discuss how to improve the architecture of housing areas in such a way as to still protect the characteristics of the historical traits while supporting sustainable development. In my discussion I argue that architectural, cultural and environmental values may be defined as 'essentially contested concepts'. The essentially contested concept means that the discussion must be open and rational and the vagueness of the concept must be accepted by the participants in the discussion.

The report is written in Swedish with an English summary.

Keywords

history of architecture, cultural heritage, housing, metropolitan areas, renewal, Million Homes Programme, modernism, Sweden

INNEHÅLL

FÖRORD 7

1. INLEDNING 9

- Bakgrund 9
  - Lokala utvecklingsavtal 10
  - Utvärdering av Storstadsatsningen 11
- Problem och syfte 12
- Metod och material 13
  - Material 14
  - Fallstudier 14
  - Avgränsning 18
  - Begrepp 18
  - Rapportens upplägning 20

2. KUNSKAPSFÄLTET 22

- Forskning om miljonprogrammets bebyggelse 22
  - Internationell utblick 27

3. STATLIG POLICY OM DEN BYGGDA MILJÖN 29

- Hållbar utveckling och god bebyggd miljö 29
  - Sveriges miljö kvalitetsmål 30
  - God bebyggd miljö 31
  - K-märkt! 33
  - Framtidsformer 34
  - Utveckling och rättvisa 35
  - Storstadens arkitektur och kulturmiljö 36
  - Agenda Kulturarv 37

4. MILJONPROGRAMMETS BOSTADSOMRÅDEN 39

- Miljonprogrammet 39
  - Synsätt på förnyelse och ombyggnad 40

5. ATT VÄRDERA BYGGD MILJÖ 48

- Kulturhistoriskt värde 48
  - Kulturvärde 52
- Arkitektonisk kvalitet 53
  - Den byggda miljöns gestaltning 53
- Hållbar utveckling och miljöanpassat byggande 55
- Kulturhistoriskt värde och miljövärde som dynamiska nyckelbegrepp 56
  - Ett dynamiskt nyckelbegrepp 56
  - Pragmatisk begreppsmetod och spårsökande begrepp 61

6. FALLSTUDIER AV FÖRNYELSEPROJEKT I TRE STADSDELAR 63

- Översiktlig beskrivning av stadsdelarna 63
  - Gårdsten 63
  - Hjällbo 65
  - Bergsjön 67
- Fallstudier av sex exempel på förnyelse 70
  - Ombyggnad och förnyelse 71
  - K-märkt, q-märkt 82
  - Utveckling av utemiljön 92

7. MILJONPROGRAMMETS KARAKTÄRSDRAG 99

- Analys utifrån tre aspekter 99
  - Kulturhistoriskt värde 100
  - Arkitektonisk kvalitet 106
  - Miljöanpassat byggande 113

8. AVSLUTANDE REFLEKTIONER 116

- Omvärdering av arkitekturen 116
- Olika roller och synsätt 117
- Förhållningssätt – hur gör man? 119

SUMMARY 125

REFERENSER 131

- Muntliga källor 137
- Webbadresser 137
- Övrig litteratur 138

BILAGA 1 146

- Intervjuguide 146

BILAGA 2 149

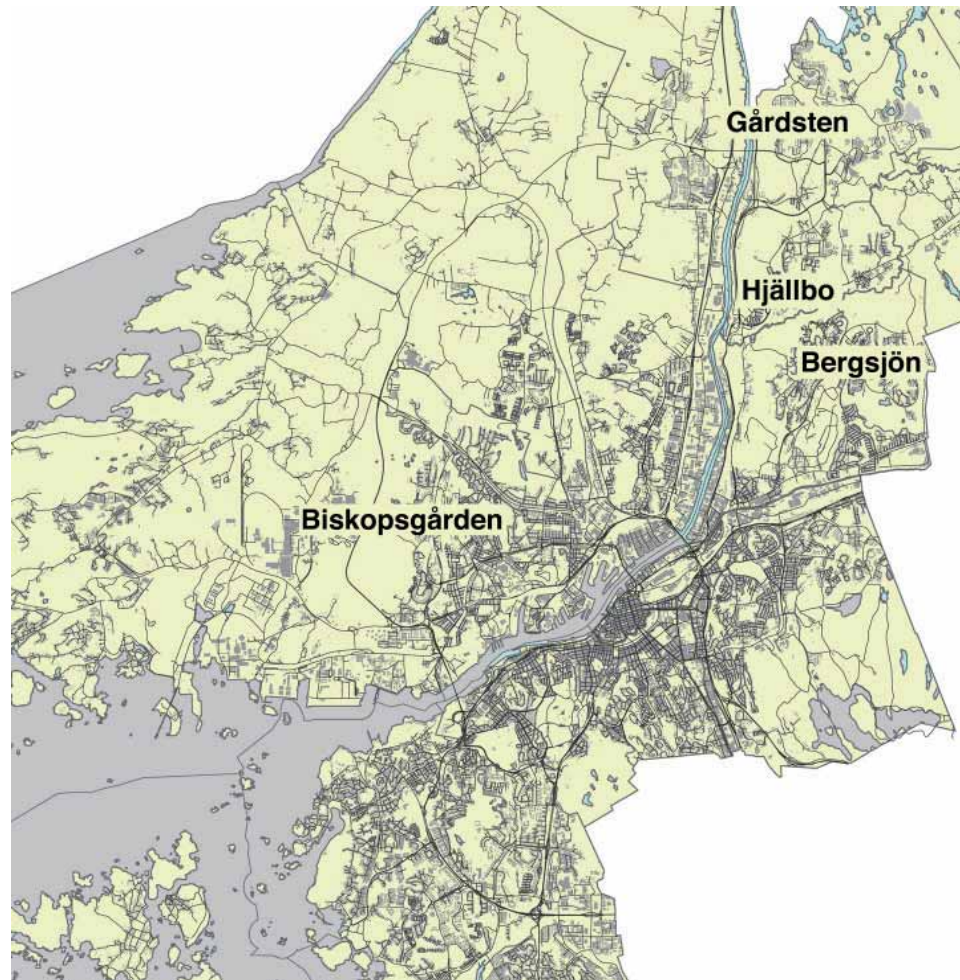
- Förteckning över intervjupersoner 149

FÖRORD

I samband med Storstadssatsningen deltog jag i utvärderingen av de bebyggelseinriktade insatser som gjordes i några stadsdelar i Göteborg. Som bebyggelseantikvarie kom jag att intressera mig för de olika synsätt som finns på miljonprogrammets arkitektur och kulturhistoria och våren 2004 fick jag ett stipendium för att skriva en licentiatuppsats, som gjorde det möjligt att fortsätta att studera värderingar och förhållningssätt till miljonprogrammets bostadsområden, så som de speglas av arkitekter och antikvarier. Uppsatsen har skrivits vid ämnet Byggnadsvård och ombyggnad på Institutionen för arkitektur, Chalmers tekniska högskola. Först och främst vill jag rikta ett mycket stort och varmt tack till biträdande professor Solveig Schulz som varit huvudhandledare och examinator för mitt arbete med uppsatsen. Hon har också fungerat som mentor och vän och bistått med många glada och livfulla diskussioner om arkitekturen och livet. Jag vill också tacka min biträdande handledare lektor Lena Falkheden för goda råd, stöd och uppmuntran precis när det behövts. Och stort tack till docent Catharina Dyrssen, examinator på sluttampen (sedan Solveig blivit prof. em.). Tack för att du med kort varsel läst mina utkast och kommit med goda råd mitt i sommaren. Professor Birgitta Holmdahl, opponent på mitt förseminarium, tackas varmt för konstruktiva och rättframma synpunkter. Jag vill också tacka professor Sören Olsson på Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet och Jon Guttu, forskare på NIBR, Norsk institutt for by- og regionsforskning, för synpunkter på seminarietexten på forskarkursen, "Housing Research and Design. Lifestyles and Conditions in Transformation", på studieresan till Helsingfors/Tallinn. Ett hjärtligt och varmt tack vill jag också rikta till mina informanter som ställt upp på intervjuer och generöst delat med sig av sina kunskaper och erfarenheter. Mycket stort tack riktas också till alla arbetskamrater på Institutionen för arkitektur, för trevliga fikastunder och hjälp med alla tänkbara tekniska och praktiska problem. Stort tack också till Arkitekturbibliotekets hjälpsamma personal och till Trad Wrigglesworth för snabb översättning av min sammanfattning till engelska. Och sist men inte minst vill jag tacka min familj som ivrigt frågar om jag inte är klar med uppsatsen snart. Arbetet har finansierats med stöd av stipendium från Lars Erik Lundbergs Stipendiefond och Institutionen för arkitektur. Bidrag till bildarbete och tryckning har erhållits av Wilhelm och Martina Lundgrens Vetenskapsfond 1.

Göteborg 2006-09-13
Lotta Särnbratt

Göteborg med de fyra stadsdelarna som deltog i Storstadssatsningen markerade

1. INLEDNING

Bakgrund

Sedan mitten av 1990-talet pågår i Sverige ett tydligt och målinriktat arbete med att utveckla miljonprogrammets¹ bostadsbebyggelse. Främst vill man förändra socialt och ekonomiskt ojämlika förhållanden, liksom den etniska segregationen. Ett viktigt angreppssätt är att omvärdera bebyggelsen – från att ses som oattraktiv till att bli uppskattad av boende och omvärld. Jag deltog i utvärderingen av den statliga Storstadssatsningen i Göteborg och kom därigenom att iakttä satsningar på bebyggelsemiljön. Inom ramen för utvärderingen var det inte möjligt att på ett djupare sätt analysera argumenten och praktiken i förnyelsen och den omvärdering som låg till grund. Det har jag istället fortsatt med i denna licentiatuppsats.

I propositionen *Utveckling och rättvisa – en politik för storstaden på 2000-talet* presenterades regeringens nya storstadspolitik som innebar en satsning på utveckling av utsatta områden i storstäderna.² En central del i den nya storstadspolitiken blev den så kallade Storstadssatsningen (2001-2004) vars övergripande mål var ”att storstadsregionerna ska få goda förutsättningar för en långsiktigt hållbar tillväxt samt att bryta den sociala, etniska och diskriminerande segregationen.”³ Som ett instrument för att genomföra Storstadssatsningen initierades så kallade Lokala Utvecklingsavtal mellan stat och kommun. Sammanlagt har tjugofyra områden i sju kommuner fått ekonomiskt stöd inom ramen för satsningen. I Göteborg tog fyra områden del i satsningen: Bergsjön, Gårdsten, Hjällbo och Norra Biskopsgården. I dessa stadsdelar inleddes ett förändringsarbete kring byggnader, torg och utemiljöer. Olika bebyggelseinriktade projekt genomfördes i samverkan med bostadsföretag, fastighetsägare, kommunala förvaltningar, skolan och de boende, med målet att stärka den lokala identiteten. I flera projekt har man också samarbetat kring arkitekturmiljöprojekt med Göteborgs Stadsmuseum, Riksantikvarieämbetet och länsstyrelsen i Västra Götalands län.

---

1 Miljonprogrammet är en sammanfattande benämning på den bostads- och byggnadspolitik som bedrevs i Sverige mellan 1965-1974. Se Nationalencyklopedin.

2 Sveriges Regering (1998b)

3 Ibid. s. 30

Tillsammans med andra forskare på Institutionen för arkitektur har jag, på uppdrag av Göteborgs stad, arbetat med utvärderingen av de insatser inom Storstadssatsningen som varit inriktade på förändring av den fysiska miljön i de utvalda områdena i Göteborg. Utvärderingen finns redovisad i rapporten *Arkitektur betyder. Om trygghet och trivsel i fyra stadsdelar*.⁴

Som utgångspunkt för storstadspolitiken ingick också det tidigare genomförda projektet, *Storstadens arkitektur och kulturmiljö* (1999-2001), som är av särskilt intresse för mig i detta arbete. Det var ett uppdrag från regeringen till Riksantikvarieämbetet och Arkitekturmuseet med syfte att utveckla nya former för kulturmiljövårdens deltagande i samhällsförändringen och att uppmärksamma värden och kvaliteter i den moderna bebyggelsen.⁵ Utgångspunkten för kulturmiljösektorn var att öka kunskapen om rekordårens⁶ bebyggelsemiljöer samt dokumentera och lyfta fram de kulturvärden som finns i denna bebyggelse. Arbetet startade med en inventering av förortsbebyggelsen i de tre storstadsområdena, Stockholm, Göteborg och Malmö. Resultatet av inventeringen finns tillgängligt i Bebyggelseregistret på Riksantikvarieämbetets hemsida. Detta arbete har följts av en mängd delprojekt i storstadsområdena och också fått en fortsättning i form av projektet *Det moderna samhällets kulturarv*, som syftar till kunskapsuppbyggnad om den moderna epoken i hela landet. Projektet drivs av Riksantikvarieämbetet.

Lokala utvecklingsavtal

Samtidigt med propositionen *Utveckling och rättvisa – en politik för storstaden på 2000-talet*, utsågs en kommitté med ansvar för samordning och utveckling av den nationella storstadspolitiken. Storstadskommittén initierade Lokala Utvecklingsavtal som en metod för genomförandet av politiken. Det Lokala Utvecklingsavtalet fokuserade särskilt på målet att bryta segregationen. Följande långsiktiga mål

---

4 Schulz et al (2004)

5 I syfte att stärka kulturmiljövården och utveckla storstadens arkitektoniska värden satsades 10 miljoner kronor 1999-2001.

6 Med rekordåren menas den intensiva byggperioden i Sverige 1961-1975.

ansågs ha särskilt stor betydelse för att bryta segregationen och skapa jämlika levnadsvillkor i storstäderna:⁷

- ”sysselsättningsgraden i de socialt utsatta bostadsområdena bör höjas för både män och kvinnor
- socialbidragsberoendet bör minskas
- det svenska språkets ställning bör stärkas, såväl bland barn och ungdomar som i den vuxna befolkningen
- alla elever bör ges förutsättningar att nå målen i grundskolan, det är särskilt viktigt att ingen elev lämnar grundskolan utan tillräckliga kunskaper i svenska/svenska som andraspråk, engelska och matematik
- utbildningsnivån i den vuxna befolkningen bör höjas – de som saknar utbildning motsvarande svensk gymnasiekompetens bör erbjudas detta
- alla stadsdelar i storstäderna bör uppfattas som attraktiva och trygga av dess invånare, och utgöra goda och hälsosamma livsmiljöer
- folkhälsoläget, både i form av ohälsotal och självupplevd hälsa, bör förbättras
- det demokratiska deltagandet och delaktigheten bör öka i de utsatta bostadsområdena”

Det Lokala Utvecklingsavtalet för Göteborg gällde 2001-2004 med förlängning till 2005 och kommunen erhöll sammantaget 345 miljoner kronor. De statliga medlen skulle motsvaras av en likvärdig kommunal motprestation.

Utvärdering av Storstadssatsningen

Utvärderingen av Lokala Utvecklingsavtal i Göteborg genomfördes av olika forskargrupper på institutioner inom Göteborgs universitet och på Chalmers tekniska högskola.⁸ Det Lokala Utvecklingsavtalet i Göteborgs kommun innefattade tre målområden:⁹

1. Sysselsättning, försörjningsstöd, vuxenutbildning

---

7 Sveriges regering (1998b) s. 31.

8 Schulz et al (2004) s. 11.

9 Stadskansliet Göteborg (2003)

2. Språkutveckling och skolresultat
3. Lokalt utvecklingsarbete – demokratisk delaktighet, trygghet och trivsel samt förbättrad folkhälsa.

Den utvärdering som jag deltog i på institutionen för arkitektur på Chalmers gällde målområde tre: Lokalt utvecklingsarbete – demokratisk delaktighet, trygghet och trivsel samt förbättrad folkhälsa. Av de projekt inom detta målområde som fanns med i stadsdelarnas åtgärdsprogram var en del av mer social karaktär som till exempel trygghetsgrupper, hälsodisk, skolan mitt i byn, medan andra handlade om insatser i den fysiska miljön. De omfattande bebyggelseinriktade åtgärder som utfördes i samband med storstadssatsningen, gjordes av bostadsföretagen i framför allt Gårdsten och Hjällbo. Dessa åtgärder ingick i kommunens medfinansiering till den statliga satsningen. Mot denna bakgrund var jag intresserad av att ytterligare utveckla tankarna kring förändringarna i den fysiska miljön.

Problem och syfte

En omfattande ombyggnad av bostäder genomfördes i städerna från mitten av 1970-talet till början av 1990-talet. Det gällde framför allt bebyggelse som ursprungligen uppförts före 1960-talet, men mot slutet av perioden också i viss utsträckning bostadshus tillkomna under miljonprogrammet. För ombyggnad av den äldre bebyggelsen utvecklades förhållningssätt och metoder av såväl kulturhistoriskt som arkitektoniskt slag. Så tillkom exempelvis paragrafen om varsamhet vid förändring av byggnader i Plan- och bygglagen (1987). Boverket och Riksantikvarieämbetet presenterade råd och riktlinjer för varsamhet och ombyggnad i flera versioner, där främst bebyggelsen uppförd före 1960-talet var exempel. Riksantikvarieämbetet arbetade under 1990-talet med riktlinjer och metoder för frågan om kulturhistorisk värdering av bebyggelse. En viktig diskussion handlade om vad det var som skulle bevaras – fasadarv eller kulturarv; fortfarande var det framför allt den äldre bebyggelsen som var exempel.¹⁰ Miljonprogrammets arkitektur och kulturhistoria kom först under slutet av 1990-talet i fokus i förnyelsen, som en del i den satsning på storstadsområdenas förorter,

---

10 Hallin och Lagerqvist (1997) s. 41-45

som tidigare beskrivits (se under Bakgrund). Bebyggelsen hade fram till dess drabbats av nedvärdering framför allt från medias sida, men också av en lägre efterfrågan på bostäder med periodvis tomma lägenheter som följd. Från sekelskiftet 2000 inträder en tydlig förändring i förhållningssätt från politikernas, myndigheternas och professionella aktörers sida. En omvärdering av bebyggelsen sker, med medvetet formulerade utgångspunkter, men sökande till sin karaktär när det gäller vilka konkreta materiella, arkitektoniska och bevarandemotiverade uttryck den skall ta sig i förnyelsen. I förhållande till denna bebyggelse oprövade förhållningssätt och metoder behöver utvecklas.

Syftet med denna studie är att belysa uppfattningar och värderingar i förändring kring arkitektonisk kvalitet, kulturhistoriska värden och miljöanpassat byggande i miljonprogrammets bebyggelsemiljöer och hur dessa kommer till uttryck vid ombyggnad och förnyelse genomförd vid början av 2000-talet.

Frågor som väglett arbetet har varit:

- Hur värderas bebyggelsen av olika professionella aktörer?
- Hur vill olika aktörer förändra genom utveckling av den fysiska miljön?
- Vilka argument anför arkitekter, antikvarier, planerare, fastighetsägare/bostadsförvaltare för olika lösningar?

Metod och material

Metoden som används är diskursanalys. Diskurs definieras som "ett bestämt sätt att tala om och förstå världen."¹¹ Det är dock inte ett statiskt begrepp. Genom att diskutera och ifrågasätta skapas ständigt nya diskurser. Det är genom språket i beskrivningar och samtal om till exempel miljonprogrammets miljöer, som vi tillägnar oss en bild och en uppfattning av miljön.

Denna studie är av utforskande och förståelseinriktad karaktär där olika värderingar och uppfattningar om miljonprogrammet undersöks. Forskningsmetoden är kvalitativ med dels en beskrivande del som behandlar miljonprogrammets bebyggelse, utveckling och förnyelse,

---

11 Winther Jørgensen och Phillips (2000) s. 7

dels en undersökande och analyserande del som består av fallstudier av några förnyelseprojekt i Göteborg. Hur de konkreta exemplen ser ut efter ombyggnad och förnyelse studeras, och exemplen analyseras utifrån tre aspekter: arkitektonisk kvalitet, kulturhistoriskt värde och miljöanpassat byggande.

Material

I denna uppsats utnyttjar jag det material och de erfarenheter som utvärderingen av Storstadssatsningen i Göteborg har givit. I utvärderingen av det lokala utvecklingsarbetet i stadsdelarna, låg fokus på delaktighet, trygghet och trivsel, där vi dels utvärderade enskilda projekt i områdena, dels diskuterade miljöns betydelse för trygghet och trivsel med erfarenhet från annan forskning. I Göteborg satsade man i högre utsträckning på projekt med inriktning på den fysiska miljön jämfört med Stockholm och Malmö. Det empiriska materialet i uppsatsen består av fortsatta fallstudier av förnyelseexempel i tre stadsdelar i Göteborg, där intervjuer med planerare, arkitekter, antikvarier och fastighetsägare/bostadsförvaltare som varit verksamma i förnyelsen, ingår. En annan del i arbetet utgörs av studier av dokument, tidigare forskning och egna beskrivningar av områdena före och efter förnyelse. En rad utredningar och rapporter har studerats som behandlar planering och byggd miljö. Med utgångspunkt i de policydokument som uttrycker idéer kring miljöanpassning, kulturhistoriskt värde och arkitektonisk kvalitet studeras mål och strategier för arbetet med bebyggelsemiljön ur dessa synvinklar.

Fallstudier

En fallstudie är en empirisk studie som undersöker ett fenomen i verkliga livet, i sin kontext och utifrån ett antal frågor. Fallen ska undersökas med flera metoder och syftet är i första hand att förstå fallet.¹² Fallstudier kan vara av olika natur, där en indelning kan göras i fall som bestäms av sociala, rumsliga

---

12 Olika fallstudieforskare lägger tonvikten vid olika delar. Antingen betonas själva studieobjektet eller också ligger tyngdpunkten på metodiken. Johansson (2000) s. 66

eller tidsmässiga sammanhang.¹³ Inom arkitekturforskningen ligger det nära till hands med rumsligt definierade fall.¹⁴ Det kan vara en byggnad, ett bostadsområde eller en stad.

Min studie grundas på ett antal förnyelseprojekt i tre områden i Göteborg: Bergsjön, Hjällbo och Gårdsten som alla ingick i storstadssatsningen. Det övergripande målet för förnyelsen är en gemensam vilja att förbättra den fysiska miljön i miljonprogrammets bostadsområden, där fallen visar exempel på olika angreppssätt. För att ge en så bred bild som möjligt har jag valt ett antal projekt som illustrerar olika sätt att tillvarata och utveckla platser och bebyggelse i storstadsarbetet.

Det viktigaste sättet att göra resultatet av en fallstudie trovärdigt är genom triangulering, vilket innebär att man belyser fallet på flera olika sätt. En form av triangulering är metodtriangulering där olika metoder används för att studera fallet, till exempel genom observationer, skriftliga källor och intervjuer.

Jag använder mig av nämnda metodtriangulering. Mina fall utforskas genom intervjuer med personer som på olika sätt medverkat i förnyelsen, observationer på plats och studier av skriftliga källor. Aspekttriangulering är en annan metod jag utnyttjar i min studie där jag betraktar olika aktörers perspektiv på samma fenomen.¹⁵ Intervjuerna med arkitekter, planerare, antikvarier och fastighetsförvaltare illustrerar olika förhållningssätt till förnyelse. I analysen av mitt material studerar jag även fallen utifrån de tre aspekterna kulturhistoriskt värde, arkitektonisk kvalitet och miljöanpassat byggande.

Observationer

De förnyelseprojekt som valts illustrerar ett antal olika angreppssätt, alltifrån ganska omfattande förändringar till mer varsamma insatser. Projekten har nedan grupperats i tre olika kategorier. I den första kategorin, *Ombyggnad och förnyelse*, redovisas sådana projekt där en mer eller

13 Johansson (2000) s. 67

14 Ibid. s. 67

15 Ibid. s. 69

Ombyggnad och förnyelse	K-märkt, q-märkt	Utveckling av utemiljön
Ombyggnad av Solhusen i västra Gårdsten Terrassering av skivhus i östra Gårdsten Förnyelse vid Hjällbo Lillgata, Hjällbo	K-märkning av Skolspåret i Hjällbo Varsam upprustning av loftgångshuset på Rymdtorget, Bergsjön	Utveckling av torg och grönområden i Bergsjön

Projekt i fallstudien

mindre omfattande ombyggnad och förnyelse skett. I den andra kategorin, *K-märkt*, *q-märkt*,¹⁶ återfinns projekt där kulturhistorisk värdering använts i diskussionen kring förnyelsen, men avseende en bebyggelse som hittills inte vanligtvis brukar omfattas av åtgärder såsom exempelvis *q-märkning* i detaljplan. Den sista gruppen utgörs av kategorin *Utveckling av utemiljön* och består av projekt där fokus legat på samverkan mellan olika myndigheter, institutioner, boende och verksamma i stadsdelen i syfte att uppnå positiva förändringar. Förnyelseprojekten i stadsdelarna beskrivs utifrån observationer på platsen, inventeringar som föreligger samt utifrån rapporter och litteratur. Exempelen analyseras och tolkas utifrån tre aspekter; arkitektonisk kvalitet, kulturhistoriskt värde och miljöanpassat byggande. Jag gör alltså inte en utvärdering av projekten i sig, utan iakttar värderingar och förhållningssätt hos olika aktörer kring förnyelseprojekten och hur dessa påverkar genomförandet av förnyelse och ombyggnad i de olika exemplen.

Intervjuer

Kvalitativa intervjuer med olika aktörer utgör en del av fallstudierna. Den kvalitativa intervjun är förståelseinriktad och i denna studie genomförd som ett samtal kring några ämnen där både intervjuaren och den som intervjuas är aktiva och påverkar resonemangen.¹⁷ Enligt Starrin och Renck kännetecknas en bra intervju av att intervjuaren och

16 Det folkliga uttrycket "*k-märkt*" har ingen formell status, men har funnits sen lång tid tillbaka för att ange att en byggnad har ett kulturhistoriskt värde och det är så begreppet använts här. År 2002 tillsatte regeringen Kulturbebyggelseutredningen som kom med sitt slutbetänkande 2004. Utredningen föreslår bland annat att man, i stället för att ta fram en ny detaljplan, ska kunna kulturminnesmärka en byggnad och att det då ska innebära förhöjd bygglovsplikt. Begreppet *k-märkt* kommer därmed, förmodligen, i framtiden att få formell betydelse. En byggnad eller en miljö som anses ha kulturhistoriskt värde kan idag få skydd i kommunens detaljplan enligt Plan- och bygglagen, PBL. Genom *q-märkning* i detaljplan kan man till exempel reglera vilka egenskaper hos en byggnad som inte får förändras.

17 En annan typ av intervju är den "standardiserade", där man använder ett formellt, strukturerat frågeformulär som ger ett kvantitativt mätbart resultat. Starrin och Renck (1996) s. 53

intervjupersonen i samtalet lyckas med att bygga upp ett sammanhängande begripligt resonemang kring ett ämne.¹⁸

I fallstudierna utgör intervjuerna med fastighetsförvaltare, företrädare för kulturmiljövården, projekterande arkitekter och planerare på stadsbyggnadskontoret en del av mitt empiriska material. Syftet med intervjuerna är att belysa olika aspekter och frågeställningar kring värderingar:

- Vilka kvaliteter och brister urskiljer olika aktörer i miljonprogrammets bebyggelse?
- Vilka egenskaper vill man bevara respektive ta bort eller lägga till?
- Hur ser man på kulturhistoriska värden och arkitektonisk kvalitet?
- Vad innebär hållbar utveckling vid förändring av miljonprogrammets bostadsområden?
- Vad innebär varsamhet vid förnyelse?
- Hur ser olika aktörer med olika bakgrund och yrkesroll på bebyggelsen? Och vilket genomslag får det i förnyelse och ombyggnad?

Intervjuerna är genomförda som en sorts strukturerade samtal kring ett antal samtalsteman som presenteras i en intervjuguide, som informanten fått i förväg och i enstaka fall i samband med intervjun. (Se bilaga 1). Intervjuguiderna har något olika utformning beroende på intervjupersonens roll i respektive projekt. I intervjuguiden presenteras inledningsvis syftet med min studie, vilka exempel som ingår i fallstudierna och en lista på frågeställningar eller samtalsteman för intervjun. Innan intervjun börjar, beskrivs bakgrunden till denna studie, vad Storstadssatsningen är och mitt deltagande i utvärderingen av densamma. De flesta intervjuerna är inspelade på band. Oftast har jag besökt intervjupersonerna på deras arbetsplats, men ett par intervjupersoner valde att komma till Chalmers och en intervju gjordes per telefon. Intervjuerna är mellan en och två timmar långa och har skrivits ner. Sammanlagt har tio intervjuer genomförts. Av dessa är åtta inspelade på band och utskrivna i sin helhet. Vid två intervjuer har anteckningar förts. Vid utskrift av de

---

18 Ibid.

bandinspelade intervjuerna har vissa ”talspråksord” som va, så etc, utelämnats och en del grammatiska fel rättats till. Citat som redovisas i texten har skrivits om till ”skriftspråk” och presenterats för intervjupersonerna. Delar som utelämnas vid utskrift markeras med punkter innanför snedstreck /.../ och förklarande kommentarer har lagts till inom hakparentes [ ]. Sidhänvisningarna inom parentes efter intervjuцитat hänför sig till det arkiverade intervjumaterialet.

Avgränsning

Studien avgränsas till Göteborg. I Storstadssatsningen i Göteborg var ett flertal projekt inriktade på förnyelse och utveckling av den fysiska miljön, till skillnad från vad som var fallet i övriga kommuner som deltog i satsningen. Arbetet avgränsas till exteriör förnyelse i de tre stadsdelarna Gårdsten, Hjällbo och Bergsjön. Studien behandlar förnyelse som skett under 2000-talet, men som ett bakgrundsresonemang kring bevarande och förnyelse berörs också tiden de sista decennierna av nittonhundratalet.

Begrepp

Storstadsarbetet är tänkt att bidra till en långsiktigt hållbar utveckling och en god bebyggd miljö. Utgångspunkten för storstadspolitiken är att den skall bidra till att förena en ekologiskt *hållbar utveckling* med en ekonomisk och social utveckling, där framtidens storstadsområden kan ”fungera som harmoniska, vackra, sjudande och internationella tillväxtcentra och välfärdssamhällen där människor trivs /.../”, som det uttrycks i propositionstexten.¹⁹ I handlingsprogrammet *Agenda 21*, som antogs vid FN:s konferens om miljö och utveckling (UNCED) i Rio de Janeiro 1992, anges mål och riktlinjer för att uppnå en hållbar utveckling genom att utrota fattigdom och undanröja hoten mot miljön.²⁰ Med begreppet hållbar utveckling menas en utveckling som tillgodoser dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjligheter att tillgodose sina behov.²¹ Hållbarhetsprincipen

---

19 Sveriges regering (1998b) s. 9-10.

20 UNCED (1994)

21 SOU (2003) s. 18

har en etisk dimension genom att lyfta fram vikten av rättvisa mellan generationer och gentemot kommande generationer. Hållbar utveckling förutsätter vidare en helhetssyn, långsiktighet vid beslutsfattande och hänsynstagande till både ekologiska, sociala, kulturella och ekonomiska aspekter. Ett sätt att närmare definiera hållbar utveckling är konceptet "rättvist miljöutrymme" som dels bygger på "miljöutrymmesprincipen", som definieras som den totala mängden av jordens resurser som vi kan ta i anspråk utan att äventyra ekosystemens fortbestånd, dels "rättvisprincipen" som innebär att alla människor idag och i framtiden ska ha rätt till samma resursanvändning.²²

I mitt arbete tar jag framför allt utgångspunkt i det av riksdagen antagna miljö kvalitetsmålet God bebyggd miljö för en hållbar utveckling.²³ Det innefattar mål av arkitektoniskt och kulturhistoriskt slag, såväl som mål för hållbar utveckling.

Hållbar utveckling är alltså ett övergripande begrepp som tar hänsyn till både ekologiska, sociala, kulturella och ekonomiska aspekter. I uppsatsen har jag valt att studera några delaspekter av betydelse för den fysiska miljön. Det är arkitektonisk kvalitet, kulturhistoriskt värde och miljöanpassat byggande.

Varsam ombyggnad är ett förhållningssätt som etablerades på 1980-talet. Kravet på varsamhet formulerades mot bakgrund av den ombyggnad av innerstadsbebyggelsen som skett på 1960- och 70-talen, då stora kulturhistoriska värden gick förlorade. Varsamhetsparagrafen infördes i Plan- och bygglagen 1987. I PBL 3 kap. 10 § stadgas:

"Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara."

Det fanns tre motiv till kravet på varsamhet. Det första var att det skulle finnas ett lagstöd för att ställa krav i ändringssituationen, för att hantera bebyggelsens värden som inte gällde rent bevarande. För det andra ville man kunna hävda kvaliteterna även hos den vardagliga bebyggelsen och för det tredje skulle boende och brukare få inflytande på

---

22 Falkheden (1999) s. 19-20

23 Sveriges Regering (2005)

förändringar.²⁴

Marina Botta presenterar begreppet *hållbar ombyggnad* i sin avhandling *Towards sustainable renovation. Three research projects* (2005).²⁵ Botta skriver att ”varsam ombyggnad” innebär att alla hus representerar ett värde och förtjänar hänsyn. I ”miljöanpassad ombyggnad” har man hittills i första hand tagit hänsyn till ekologiska aspekter som material, energi- och klimatfrågor finner hon. Med begreppet ”hållbar ombyggnad” vill författaren plädera för en process som tar hänsyn till arkitektoniska, kulturella och sociala egenskaper samtidigt med miljöpåverkan och människors hälsa, ekonomiska och förvaltningsmässiga aspekter. Hållbar ombyggnad blir därmed också ett övergripande begrepp som, parallellt med hållbar utveckling, innefattar alla aspekter av den byggda miljön.

Jag iakttar de tre aspekterna kulturhistoriskt värde, arkitektonisk kvalitet och miljöanpassat byggande som delar i en hållbar utveckling. Min tolkning av begreppen kommer jag att utveckla i kapitel 5.

Rapportens uppläggning

I *kapitel 2* beskrivs kunskapsfältet kring miljonprogrammets bostadsbebyggelse som under senare år uppmärksammats alltmer inom forskningen. I *kapitel 3* beskrivs den statliga policyn som uttrycker en vilja att skapa en hållbar utveckling och ta tillvara och utveckla bebyggelsens kvaliteter, arkitektoniska och kulturhistoriska värden. Sveriges miljö kvalitetsmål och miljö kvalitetsmålet God bebyggd miljö beskrivs, samt de program och propositioner som behandlar arkitektur och formgivning och kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

För att nyansera den schablonbild som finns av rekordårens bostadsbebyggelse, som varande grå skivhus i betong och visa hur synen på bebyggelsen förändrats, beskrivs i *kapitel 4* miljonprogrammets bebyggelseutveckling och hur man hanterat bebyggelsen under 1980- och 90-talen. Boverkets rapport om vad som krävs för förnyelse för hållbar utveckling i miljonprogrammets områden refereras.

I *kapitel 5* diskuteras aspekterna ”kulturhistoriskt värde”, ”arkitektonisk kvalitet”, och ”miljöanpassat byggande”.

24 Samuelsson (2004) s. 7-8

25 Botta (2005) s. 25-26

Vidare diskuteras ”spårsökande begrepp”, ett slags ledord, som jag använder som redskap för att analysera exemplen i mina fallstudier utifrån olika aspekter.

I *kapitel 6* följer först en kort beskrivning och karakterisering av de tre stadsdelarna med sina likheter och skillnader. Sen följer en beskrivning av fallstudiernas olika förnyelseexempel, där redogörelsen bygger på fallen i sig, egna observationer på plats och intervjuer. Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister med storstadsinventeringen är en källa liksom andra rapporter inom Storstadens arkitektur och kulturmiljö.

I *kapitel 7* analyseras förnyelseexemplen utifrån de tre aspekterna; kulturhistoriskt värde, arkitektonisk kvalitet och miljöanpassat byggande.

Kapitel 8 består av avslutande reflektioner kring studien.

2. KUNSKAPSFÄLTET

Forskning om miljonprogrammets bebyggelse

Förortsområdena har beskrivits och debatterats alltsedan de byggdes, ofta med sociologiskt och etnologiskt perspektiv. Tidiga rapporter om själva bebyggelsen fokuserade på brister och problem i områdenas planering, främst ensidighet i funktioner – bara boende – och eftersatt utemiljö. Projektet ”Arbete och bostad i Gårdsten” (som genomfördes redan i slutet av 1970-talet) är ett exempel på ett tvärvetenskapligt projekt, med forskare från Chalmers och Göteborgs universitet, som kan karakteriseras som aktionsforskning med fältkontor i stadsdelen.²⁶ Projektets utgångspunkt var att utveckla möjligheter att etablera arbetsplatser i bostadsområdet, som ett sätt att angripa problem som hänger samman med stadsdelens ensidiga innehåll med avseende på funktioner och bebyggelse. Från 1990-talet har böcker och forskningsrapporter som behandlar miljonprogrammet ur ett arkitekturhistoriskt och arkitektoniskt perspektiv publicerats utifrån ett ökat intresse för bebyggelsens kvaliteter och möjligheter. Forskningsrapporten *Miljonprogrammets bostäder. Bevara, förnya, förbättra* (1992) är ett tidigt exempel, där miljonprogrammets bostadsområden och deras bakgrund beskrivs.²⁷ Ett av syftena med studien är att nyansera bilden av miljonprogrammet. ”Särskilt de storskaliga områdena fick snabbt en ensidigt negativ stämpel. Men kritiken har ofta oreflekterat förts över även till relativt problemfria områden och färgat uppfattningen om dem.”²⁸ Författarna vill förmedla en syn på varsamhet och resurshushållning som grund för förnyelsen av miljonprogrammets områden. Man fokuserar i rapporten på vanliga problem vid ombyggnad och diskuterar förslag till lösningar av funktionella och tekniska problem i den fysiska miljön. I rapporten *Råslätt igår, idag, imorgon. En retrospektiv studie i ett storskaligt miljonprogramsområde* analyserar Eva Öresjö hur miljonprogramsområden utvecklats över tiden.²⁹ Författaren menar att det är viktigt

---

26 Frankenberg et al (1980)

27 Vidén och Lundahl (1992)

28 Ibid. s. 4

29 Öresjö (1996)

att uppmärksamma den typ av processer där kommun och bostadsföretag under många år försökt lösa de problem som ett storskaligt byggande givit upphov till. Dessa erfarenheter hamnar lätt i skymundan av mer omvälvande och tidsbegränsade insatser av projektkaraktär. År 1996 kom ytterligare en rapport som skildrar en förnyelseprocess under 1980- och 90-talen i ett miljonprogramsområde, *Eriksbo – Lokalt engagemang och bebyggelseförändringar i ett av miljonprogrammets bostadsområden i Göteborg*.³⁰ I Eriksbo var det de boende som tog initiativ till utveckling och förbättring av bostadsområdet och de lyckades få ett ovanligt stort boendeinflytande.

I *En miljon bostäder. Arkitekturmuseets årsbok 1996* belyses i ett antal artiklar miljonprogrammets bakgrund och utveckling.³¹ Exempel på en ny syn på förvaltningen redovisas (Trollhättan), där man anammade ett mer kundorienterat förhållningssätt och en vilja att skapa en dialog med de boende. Ett annat exempel som redovisas är bostadsområdet Holma i Malmö där man utvecklat ett system för självförvaltning där de boende utför vissa sysslor i utbyte mot lägre hyra. I artikeln ”Vad är värt att bevara?” menar Martin Rörby att ombyggnader i miljonprogrammets områden oftast förändrat karaktären på husen och att man inte har tagit vara på de kvaliteter som finns.³² Han efterlyser bland annat kunskapsuppbyggnad genom inventeringar av bebyggelsen, ett arbete som kommit igång i och med storstadssatsningen. Liknande tema återfinns i den brett upplagda antologin *Rekordåren. En epok i svenskt bostadsbyggande* (1999) där de politiska och ekonomiska förutsättningarna för miljonprogrammets tillkomst beskrivs.³³ Det finns två ideologiska skiljelinjer i synen på rekordårens bostadsmiljöer, skriver Kristian Berg i inledningskapitlet, den ena linjen är mer negativ och fokuserar på det storskaliga och monotonamedandenmerantikvarisktorienterade linjentecknar en annan bild utifrån historiska och kulturella utgångspunkter. I två kapitel författade av Sonja Vidén, beskrivs fylligt rekordårens bostadsbyggande, dess tillkomst och utveckling och hur bebyggelsen förändrats under 1900-talets slut. Författaren menar att schablonbilden av miljonprogrammet som bestående av enbart storskaliga skivhus i betong, inte stämmer. Verkligheten är mer mångfacetterad och innehåller

---

30 Modh (1996)

31 Rörby (1996)

32 Rörby (1996) s. 134

33 Hall (1999)

en mer varierad bebyggelse, där lamellhusbebyggelse och småhus utgör en stor andel av miljonprogrammet och att till exempel tegel och trä är ett vanligare fasadmateriale än betong. I doktorsavhandlingen *Rekordår och miljonprogram. Flerfamiljhus i stor skala* (1999) undersöker Lisbeth Söderqvist några bostadsområdens tillkomst, Täby centrum, Västra Orminge och Västra Flemingsberg.³⁴ Politiker, tjänstemän, arkitekter och byggherrar som var med när områdena byggdes, intervjuas. Författaren menar att det dels var ekonomiska faktorer, dels för tiden gällande arkitekturideal, som var orsak till utformningen, höga hus var helt enkelt ”inne” och den synen omfattades även av arkitekterna. En av avhandlingens slutsatser är att rekordårens planer och arkitektur kan och bör relateras till de arkitekturteorier och stadsbyggnadsideal som rådde under 1950-, 60- och 70-talen. Rekordårens områden med flerfamiljshus utformades ”...i enlighet med de värderingar som dominerade kulturen inom vilken lokala politiker, arkitekter, byggherrar och byggnadsföretag agerade.”³⁵ Ytterligare två böcker vill jag nämna här, som tillkommit inom Byggforskningsrådets insatsområde ”Stadens livsmiljö”. Den ena är *Åtta postulat om planering av staden som livsmiljö* (2001) där författarna diskuterar stadsboendet som livsform och argumenterar för en blandstad.³⁶ De menar att den kanske viktigaste uppgiften för framtiden är att omvandla den enfunktionella staden till en blandstad. Modernismens ideal var det gränslösa och gröna stadslandskapet och istället för tydliga gränser skapades avstånd och stora ytor som utgör hinder och som ger tråkiga transportsträckor. Genom att arbeta med gränser kan man skapa variation i en enformig miljö, skriver de. Författarna menar vidare att det offentliga rummet med torg och gator behövs för skapande av mötesplatser. Möjligheter för tillfälliga möten ges där det finns ett gatuliv, och detta är beroende av planstrukturens form. ”Nyckelordet i jakten på den eftertraktade urbaniteten är /.../ genomströmning och det offentliga rummets *kontinuitet*.”³⁷ Genomströmning underlättas i den traditionella stadens sammanhängande nätverk av gator, medan den moderna förortens trädstruktur med återvändsgator motverkar genomströmning. I *Den ifrågasatta förorten. Identitet och tillhörighet i moderna förorter* (1999) skriver Elisabeth Lilja bland annat att det

---

34 Söderqvist (1999)

35 Ibid. s. 178

36 Arnstberg och Bergström (2001)

37 Ibid. s. 125

saknas kunskap om ”att den byggda miljön också i segregerade förorter är en del av ett identitetsskapande där människan söker skapa en bild av sig själv och sin omgivning – en bild som kan visas upp för omvärlden”.³⁸ Författaren menar vidare att det i planeringen måste finnas en större medvetenhet om de processer där människor utvecklar relationer till omgivningen. Dessa båda skrifter är exempel på ett tvärvetenskapligt perspektiv i ett försök att behandla sociologiska/etnologiska perspektiv med betydelse för arkitektur och planering. I det här sammanhanget kan också nämnas *Det lilla grannskapet. Gårdar, trapphus och socialt liv* (1997), en jämförande studie där nio grannskap analyseras utifrån den byggda miljöns utformning av gårdar och trapphus och deras betydelse för det sociala livet i grannskapet.³⁹ I *Lokala torg. Liv, miljö och verksamheter på förortstorg* (2004) av samma författare, diskuteras förortstorgens utformning och dess betydelse för torgens attraktivitet.⁴⁰ Torgen har stor betydelse för, framför allt de boende i omgivande förorter, både praktiskt, socialt och identitetsmässigt. Torgens existens är bräcklig och i behov av förändring, där besöksfrekvensen är en viktig del för torgens överlevnad. Man konstaterar bland annat att torgen ligger inkapslade i förhållande till vägsystemen, så det kan vara svårt att hitta in till dem. Frågan om förortens fysiska struktur behandlas också av Anna Johanna Klasander, som i sin avhandling *Suburban navigation. Structural coherence and visual appearance in urban design* (2003), beskriver förorternas utveckling av torg och gaturum från 1940-talet till 1970-talet, där torgen fortfarande på 1940-talet består av slutna rum och bostadshusens entréer är vända mot gatan.⁴¹ Detta förändras successivt och 1960- och 70-talens torg har förvandlats till inåtvända centrumanläggningar en bit ifrån gatan och bostadsbebyggelsen har fått en friare och glesare placering vars entréer saknar en tydlig koppling till gator och gångvägnät.

Omgivningens värderingar och synsätt på miljonprogrammets områden har också blivit föremål för studier på senare år. I *Miljonprogram och media. Föreställningar om människor och förorter* (2002) analyseras massmedias sätt att förmedla bilder av miljonprogramsområdena, med avsikt att

---

38 Lilja (1999). s. 100

39 Olsson et al (1997)

40 Olsson et al (2004)

41 Klasander (2003)

skapautrymme för nya och kontrasterande bilder.⁴² Projektet var ett uppdrag från Integrationsverket och Riksantikvarieämbetet, inom ramen för storstadssatsningen. Bostadsområdet Skolspåret i Hjällbo fick år 1999 byggnadsvårdsbidrag för renovering av ett skärmtak som utpekats som kulturhistoriskt värdefullt. Inom Storstadens arkitektur och kulturmiljö gjordes då, i samband med byggnadsvårdsbidraget, dels en teknisk-antikvarisk undersökning,⁴³ dels en etnologisk undersökning av hur de boende i området såg på Skolspårets kulturhistoriska värden, redovisad i *K-märkningen och människorna på Skolspåret – en etnologisk undersökning i Hjällbo*.⁴⁴ Intervjuundersökningen visar bland annat att K-märkningen innebär att Hjällbos status höjs i invånarnas ögon och en positiv identitet skapas. Ytterligare en studie som behandlar förhållningssätt till rekordårens bebyggelse är *Förändra varsamt. Vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse* (2004), där det konstateras att en förutsättning för varsamhet vid förändring av miljonprogrammet är att man har kunskap om bebyggelsen, därför ges förslag på en modell för att göra förundersökningar och förslag ges också på hur de karakteristiska elementen i den fysiska miljön kan undersökas och beskrivas.⁴⁵ Utifrån förundersökningar med en helhetssyn kan så en varsam förnyelse genomföras. Yngve Bohm beskriver i sin licentiatuppsats ett sätt att närma sig frågan om varsam ombyggnad av ett skivhus från 1970-talet. Som utgångspunkt för den arkitektoniska analysen använder författaren Le Corbusiers vision om arkitektur uttryckt i fem punkter; om takterrassen, huset på pelare, fönsterbandet, den fria planen och den fria fasaden.

I de mål som regering och riksdag satt upp för en god bebyggd miljö och en hållbar utveckling innefattas städernas förortsmiljöer och deras kulturvärden. Marina Botta konstaterar i sin avhandling *Towards sustainable renovation. Three research projects* (2005) att den största uppgiften för framtiden i västvärlden är att förbättra det redan byggda.⁴⁶ Syftet med avhandlingen är att presentera en tolkning av begreppet "hållbar ombyggnad" som inkluderar varsam och miljöanpassad ombyggnad som nödvändiga aspekter. Författaren konstaterar att varsamhet och arkitektonisk kvalitet

---

42 Ericsson et al (2002)

43 Peter (2002)

44 Ohlander (2002)

45 Samuelsson (2004)

46 Botta (2005)

sällan prioriteras vid ombyggnad. Vidare menar författaren att en medvetet genomförd "hållbar ombyggnad" kan innebära minskad miljöpåverkan, förbättrad omsorg om utemiljön, ökad miljömedvetenhet samt förbättrad kommunikation mellan förvaltare, invånare och andra aktörer.

Internationell utblick

Miljonprogramsområden är inte en företeelse unik för Sverige. Bostadsområden med liknande förutsättningar byggdes under efterkrigstiden i hela Europa. I antologin *High-rise housing in Europe. Current trends and future prospects* (2004), beskrivs utvecklingen av efterkrigstidens bostadsbyggande, deras problem och framtid.⁴⁷ Höghusen är den mest uniforma, internationella europeiska hustypen som någonsin byggts.⁴⁸ Viktiga motiv för bostadsbyggandet var bostadsbristen efter andra världskriget, den tekniska utvecklingen, nya livsstilar, ett starkt regeringsstöd och en stark tro på ett rättvisare samhälle där modernismens filosofi och arkitektur var ett verktyg. Gemensamma resultat av byggboomen i Europa var produktionsnivån, den snabba byggtiden, användning av prefabricerat byggnadsmaterial och att man ofta byggde i städernas periferi. Även de problem som uppträtt är i stort sett desamma i andra europeiska länder; oprövade konstruktionsmetoder, sociala problem, perifert läge i staden, bristande underhåll och skötsel av allmänna ytor. Man urskiljer också vissa skillnader som till exempel att på 1970-talet upphörde höghusbyggandet i väst, det accelererade i öst och fortsatte i syd. Hälften av alla höghuslägenheter återfinns i Spanien, Ukraina och Italien och inte i Tyskland, Frankrike och östeuropa som man kanske skulle kunna tro. I östra Europa fortsatte man att bygga höghusområden fram till 1990-talet, därför bor en större andel av invånarna där i höghus. I det urbana sydeuropa är lägenhetsboende mer vanligt historiskt sett. Man konstaterar också att den lägsta andelen höghuslägenheter finns i England, Danmark, Västtyskland, Nederländerna och Sverige, men i dessa

---

47 Turkington et al (2004)

48 För att definiera vad storskaligt byggande med höga hus är, används i antologin av Turkington et al, Anne Powers definition (i *Estates of the edge*, 1997) av "high-rise housing estate": ett distinkt geografiskt område med bostäder byggda under samma period med separata enheter med hus innehållande minst fem våningar.

länder har man diskuterat hustypen och dess användning och framtid mest. Och här har man också varit mest aktiv med att renovera höghusområdena. Författarna avslutar med att det är en utmaning för framtiden att utveckla höghusområdena. Och detta måste göras genom både fysiska förbättringar och sociala åtgärder. Man bör ha ett integrerat förhållningssätt i en förändringsprocess där man agerar tillsammans med invånarna.

3. STATLIG POLICY OM DEN BYGGDA MILJÖN

Hållbar utveckling och god bebyggd miljö

Nedan refereras propositioner och utredningar som uttrycker en samstämd vilja att skapa en hållbar utveckling och tillvarata den byggda miljöns kvaliteter. Jag uppmärksammar särskilt de avsnitt som har betydelse för en hållbar ombyggnad av miljonprogrammets bebyggelse. Dokumenten uttrycker viktiga mål och strategier som jag vill framhålla.

I regeringens skrivelse *Nationell strategi för hållbar utveckling*, redovisas strategin för hållbar utveckling, en strategi som omfattar alla dimensioner av hållbar utveckling – ekologiska, sociala, kulturella och ekonomiska.⁴⁹ Strategin har två syften, dels att uppfylla det internationella åtagandet från världstoppmötet i Johannesburg,⁵⁰ dels att ge en avstämning avseende hållbar samhällsutveckling i Sverige. De områden som står i fokus för regeringens insatser under mandatperioden 2002-2006 är: miljödriven tillväxt och välfärd, en god hälsa – framtidens viktigaste resurs, en samlad politik för hållbart samhällsbyggande, samt barn- och ungdomspolitik för ett åldrande samhälle.⁵¹

Vad gäller den miljömässiga dimensionen är det framför allt de nationella miljö kvalitetsmål riksdagen beslutat om, som är verktyget i arbetet med att åstadkomma en hållbar utveckling. Målen är formulerade utifrån den miljöpåverkan natur och kulturmiljö antas tåla och definerar det tillstånd för den svenska miljön som miljöarbetet ska sikta mot. I regeringsskrivelsen står det att:

”De femton miljö kvalitetsmålen vilar på fem grundläggande värden. En ekologiskt

49 Sveriges Regering (2002)

50 Ett viktigt budskap från världstoppmötet i Johannesburg 2002 var att hållbar utveckling inte ska ses enbart som en miljöfråga. All utveckling ska vara hållbar utveckling och kravet på att inkludera de sociala och ekonomiska dimensionerna tydliggjordes. Arbetet mot en hållbar utveckling ska baseras på demokratiska grundprinciper, delaktighet och partnerskap. Se (SOU 2003)

51 Sveriges Regering (2004b) s. 4

hållbar utveckling skall främja människors hälsa, värna biologisk mångfald och andra naturvärden, ta till vara kulturmiljön och de kulturhistoriska värdena, bevara ekosystemens långsiktiga produktionsförmåga samt trygga en god hushållning med resurserna.”⁵²

Under rubriken ”Kultur”, lyfts den fysiska miljöns betydelse för människans välbefinnande fram:

”En varsam förvaltning och ett framsynt tillvaratagande och brukande av kulturarvet i all dess mångfald är en nödvändig utgångspunkt i arbetet för en hållbar utveckling. Framför allt har kulturhistoriska och estetiska värden betydelse för människors välbefinnande och deras identitet och sammanhang i tillvaron.”/.../ Kulturarvet skall ses som en tillgång i samhällsbygget och bilda utgångspunkt för nyskapande och förändringar av bebyggelse och anläggningar i stad och landskap.”⁵³

Sveriges miljö kvalitetsmål

Det övergripande målet för den nationella miljöpolitiken är alltså att till nästa generation lämna över ett samhälle där de stora miljöproblemen i Sverige är lösta. I det innefattas en god livsmiljö och folkhälsa, bevarad biologisk mångfald, bevarad produktionsförmåga för ekosystemen och skydd av natur- och kulturlandskapet.⁵⁴ Att nå det övergripande målet innebär stora utmaningar och insatser och det är dessutom viktigt att förhindra att nya miljöproblem uppstår. Detta kan uppnås genom att sambanden mellan ekonomisk tillväxt och miljöbelastning bryts och att produktions- och konsumtionsmönster blir hållbara.⁵⁵ Mot denna bakgrund har riksdagen beslutat om tre övergripande ågärdsstrategier.

- Effektivare energianvändning och transporter
- Giftfria och resurssnåla kretslopp

---

52 Sveriges Regering (2002) s. 19

53 Ibid. s. 46-47.

54 Sveriges Regering (2001) s. 4

55 Ibid. s. 4

- Hushållning med mark, vatten och bebyggd miljö

För att nå det övergripande målet har riksdagen antagit femton miljö kvalitetsmål, som senare kompletterats med ett sextonde. Min studie berör främst det femtonde miljö kvalitetsmålet ”God bebyggd miljö”⁵⁶

God bebyggd miljö

Det femtonde miljö kvalitetsmålet ”God bebyggd miljö” utgör utgångspunkten för hur bebyggelsemiljöer ska tas tillvara och utvecklas. Målet uttrycks som följer:

”Städer, tätorter och annan bebyggd miljö ska utgöra en god och hälsosam livsmiljö samt medverka till en god regional och global miljö. Natur- och kulturvärden ska tas tillvara och utvecklas. Byggnader och anläggningar skall lokaliseras och utformas på ett miljöanpassat sätt och så att en långsiktigt god hushållning med mark, vatten och andra resurser främjas”.

För miljö kvalitetsmålet ”God bebyggd miljö” har riksdagen dessutom antagit konkreta delmål som bland annat berör planeringsunderlag, kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och energianvändning i byggnader.⁵⁷ Delmålet rörande *planeringsunderlag* handlar om att senast år 2010 ska fysisk planering grundas på ett program för ett varierat utbud av bostäder, arbetsplatser, service och kultur med förutsättningar för minskad bilanvändning och resurssnåla transporter, för hur

---

56 De sexton miljö kvalitetsmålen som riksdagen antagit är: 1. Begränsad klimatpåverkan. 2. Frisk luft. 3. Bara naturlig försurning. 4. Giftfri miljö. 5. Skyddande ozonskikt. 6. Säker strålmiljö. 7. Ingen övergödning. 8. Levande sjöar och vattendrag. 9. Grundvatten av god kvalitet. 10. Hav i balans samt levande kust och skärgård. 11. Myllrande våtmarker. 12. Levande skogar. 13. Ett rikt odlingslandskap. 14. Storslagen fjällmiljö. 15. God bebyggd miljö. 16. Ett rikt växt- och djurliv. (Det sextonde miljö målet antogs av riksdagen november 2005)

57 Övriga delmål berör buller, uttag av naturgrus, deponerat och genererat avfall, avfallsdeponier, inomhusmiljö samt matavfall från hushåll, restauranger, livsmedelsindustrier med mera.

kulturhistoriska och estetiska värden ska tillvaratas, hur grön- och vattenområden ska utvecklas och hur energianvändningen ska effektiviseras.

Det andra delmålet handlar om att den *kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen* senast år 2010 ska vara identifierad och ett program skall finnas för skydd av dess värden. Dessutom skall 25% av den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen vara långsiktigt skyddad år 2010. Men detta delmål tror man idag inte är möjligt att uppnå med nuvarande regelverk.⁵⁸

Idelmålet om *energianvändning i byggnader*, konstateras att bebyggelsen står för 40% av Sveriges totala energianvändning. Utbyggnaden av fjärrvärme som baseras på biobränslen är ett medel för att bidra till att minska koldioxidutsläppen. Målet är att miljöbelastningen från energianvändningen i bostäder och lokaler skall minska och vara lägre år 2010 än den var 1995. Man bedömer det dock som osäkert om den totala energianvändningen minskar fram till år 2010.

Det är miljöaspekterna och de kulturhistoriska värdena som betonas mest i miljö kvalitetsmålet God bebyggd miljö, men i en sådan miljö bör också arkitektonisk kvalitet innefattas. I Boverkets fördjupande utvärdering av miljömålsarbetet breddas perspektivet kring God bebyggd miljö och man framhåller följande frågor som särskilt viktiga:⁵⁹ En hälsosam, stimulerande och säker boendemiljö avseende skönhetsupplevelser, trivsel, lek, natur- och kulturvärden. Ett välfungerande vardagsliv med bland annat ett varierat utbud av bostäder, arbetsplatser, service och kultur, tillgänglighet, bra system för dagliga transporter inklusive fungerande kollektivtrafiksystem. Och slutligen en hållbar användning av naturresurser, som innebär resurshushållning, kretsloppsfunktioner och biologisk mångfald. Boverket menar att det finns ytterligare aspekter som är viktiga för upplevelsen av den byggda miljön som inte syns i delmålen. Det är till exempel trygghet mot brott i bebyggelsemiljön, tillgänglighet och människors möjlighet till delaktighet i miljöarbetet. Dessa synpunkter har stor aktualitet för storstädernas förortsområden.

---

58 SOU (2004) och Naturvårdsverket (2004) s. 76

59 Boverket (2003) s. 63-68

K-märkt!

Under år 2002 tillsatte regeringen Kulturbebyggelseutredningen, med uppdraget att utreda skyddet för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och ge förslag till ett förbättrat skydd. I utredningens betänkande *K-märkt – Förslag till förbättrat skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse*,⁶⁰ föreslås att kommunerna inte längre ska behöva ta fram en ny detaljplan för att få till stånd ett långsiktigt skydd av värdefulla byggnader. Man skall istället kunna besluta om kulturminnesmärkning (K-märkning) av byggnaden och detta beslut skall då innebära att byggnaden omfattas av en förhöjd bygglovsplikt.⁶¹ Kulturbebyggelseutredningen föreslår också andra förändringar i lagstiftningen för att förbättra skyddet.⁶² Utredningen föreslår att regleringen av de statligt ägda byggnadsminnena tas bort och istället samordnas med övriga byggnadsminnen i 3 kap i Kulturminneslagen (KML) samt att kulturresevat som idag kan inrättas för att skydda kulturpräglade landskap skall kunna användas även för att skydda ett värdefullt bebyggelseområde.

Förslagen till förbättrat skydd skall ses mot bakgrund av det konkreta delmålet i God bebyggd miljö om att 25% av den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen skall vara långsiktigt skyddad senast år 2010. Riksantikvarieämbetet (RAÄ) anser att utredningens förslag är ett första steg i ett nödvändigt moderniseringsarbete, men att man i högre grad borde utvecklat och moderniserat Kulturminneslagen, KML, för att få till stånd mer genomgripande förändringar.⁶³ RAÄ menar också att målet att 25% av den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen ska vara skyddad år 2010 är ett uttryck för synsättet att det kulturhistoriska värdet skulle vara ett egenvärde. Analysen behöver, menar RAÄ, fördjupas kring vad som bör skyddas och varför, särskilt som arbetet med till exempel industriminnen och efterkrigstidens bebyggelse ställer nya krav på juridiska och ekonomiska styrmedel och arbetssätt inom kulturmiljöområdet.⁶⁴

---

60   SOU (2004)

61   Ibid. s. 17.

62   Ibid. s. 18-19

63   Riksantikvarieämbetet (2005) s. 1

64   Ibid. s. 3

Framtidsformer

*Framtidsformer - Handlingsprogram för arkitektur, formgivning och design*⁶⁵ (1998) är ett annat arbete med betydelse för synen på en god bebyggd miljö.

Målen för statens arbete med arkitektur, formgivning och design är:⁶⁶

- Arkitektur, formgivning och design skall ges goda förutsättningar för sin utveckling.
- Kvalitet och skönhetsaspekter skall inte underställas kortsiktiga ekonomiska överväganden.
- Kulturhistoriska och estetiska värden i befintliga miljöer skall tas tillvara och förstärkas.
- Intresset för hög kvalitet inom arkitektur, formgivning och offentlig miljö skall stärkas och breddas.
- Offentligt och offentligt stött byggande, inredande och upphandling skall bli förebildligt i sina kvalitetskrav.
- Svensk arkitektur och formgivning skall utvecklas i ett fruktbart internationellt samarbete.

I propositionen anges vidare att ett helhetsperspektiv bör läggas på det offentliga rummet och samverkan ske i bevarande och utvecklingsområden. Man ger också förslag till förändring i Plan- och bygglagen som innebär att bebyggelsen skall ges en ”estetiskt tilltalande utformning.”⁶⁷

När det gäller storstadspolitiken tar man i handlingsprogrammet sin utgångspunkt i Habitatagendan och lyfter fram målet om en god livskvalitet och bra levnadsförhållanden i bostadsområden och man menar att storstadspolitiken har medverkat till att storstadsområdenas kulturvärden uppmärksammas alltmer. Detta är viktigt eftersom många barn och unga har sin hembygd i miljonprogrammets bostadsområden, stadsdelar som sällan kopplas till kulturhistoriska och arkitektoniska värden.⁶⁸

---

65 Sveriges Regering (1998a)

66 Ibid. s. 12

67 Ibid. s. 17

68 Sveriges Regering (2003) s. 12, 23

Utveckling och rättvisa

Storstadsutredningens betänkande *Storstadsliv – rika möjligheter men hårda villkor*⁶⁹ behandlar frågor om bostäder och infrastrukturinvesteringar i storstadsregionerna. År 1995 gav regeringen tilläggsdirektiv till Storstadskommittén som 1998 lämnade sitt slutbetänkande *Tre städer – en storstadspolitik för hela landet*.⁷⁰ Under kommitténs arbete redovisades flera delbetänkanden och underlagsrapporter som till exempel: *Egenmakt – att återerövra vardagen* (SOU 1996:146), *Att växa bland betong och kojor* (SOU 1997:61) och *Delade städer* (SOU 1997:118). Riksdagen gjorde i en skrivelse ett tillkännagivande om regionalpolitiken och storstäderna efter hemställan från arbetsmarknadsutskottet.⁷¹ Utskottet ansåg att problemen med ökad segregation i storstäderna måste tas på stort allvar. Den offentliga servicen i utsatta områden måste fungera och arbetsmarknads- och utbildningspolitiska åtgärder vidtagas för att motverka segregationen.⁷² I propositionen *Utveckling och rättvisa – en politik för storstaden på 2000-talet* läggs förslag till en nationell politik för storstadsregionerna. Den syftar till att ge storstadsregionerna goda förutsättningar för en långsiktigt hållbar tillväxt samt bryta segregation och verka för jämlika levnadsvillkor för storstädernas alla invånare.⁷³

En rad citat ur regeringspropositionen visar hur problem-bilden ser ut i förortsmiljöerna och vilka insatser som anses behövas för att uppnå en hållbar utveckling. Jag lyfter särskilt fram de avsnitt i propositionen som berör god bebyggd miljö. I regeringspropositionen framhålls att:

”Förutom tillväxt och minskade klassklyftor är också kultur och estetiska värden nyckelord i en storstadspolitik för framtiden”/.../ ”En vacker stad är en stad att vara stolt över. En genomtänkt arkitektur, en vacker stadsbild och en tilltalande stadsmiljö är en förutsättning för att människor ska kunna trivas i staden. Underhåll och upprustning av byggnader och parker är således också viktiga delar i en

---

69   SOU (1990)

70   SOU (1998)

71   rskr 1997/98:128

72   Sveriges Regering (1998b) s. 6-7

73   Ibid. s. 1

modern storstadspolitik."⁷⁴

*"Storstädernas förorter med sitt myller av människor från olika delar av världen bör kunna ses som en underutnyttjad rikedom; som en tillgång och som en möjlighet. Varje förort har sin egen karaktär och är många människors hembygd. En av utgångspunkterna för insatser i utsatta stadsdelar bör därför vara att via kulturen synliggöra både den gemensamma historien och medborgarnas olika historia."*⁷⁵

Vidare betonas i propositionen vikten av varsamma förändringar. En förutsättning för sådana förändringar är bland annat att man har kunskap om bebyggelsen.

*"...iaktta varsamhet vid förändringar och tillägg till dessa miljöer så att inte deras värdefulla egenskaper onödigtvis förstörs utan tvärtom förstärks. Det gäller inte bara den klassiska innerstaden utan också nyare tillägg, inte minst förortsbyggandet, som under senaste tid ibland gjorts till föremål för en onyanserad behandling i ombyggnadssammanhang utan tillräcklig kontakt med invånarna och deras önskemål."/.../"Förändringar iorstädernas bebyggelsemiljöeräroftaavensådanomfattning och komplexitet att de kulturhistoriska värdena försummas. Iorstäderna är dessutom en stor del av bebyggelsen från efterkrigstiden och kunskapen om och värderingen av denna alltför rudimentär."*⁷⁶

Storstadens arkitektur och kulturmiljö

I propositionen *Utveckling och rättvisa* (1997/98:165) lyfte regeringen som vi sett särskilt fram storstadens arkitektur och kulturmiljö och dess betydelse för att göra orstädernas alla stadsdelar attraktiva. Man konstaterade också att kunskapen

---

74 Ibid. s. 9

75 Ibid. s. 105

76 Ibid. s. 109-110

om en stor del av rekordårens bebyggelse är otillräcklig.⁷⁷ För att öka kunskaperna om efterkrigstidens bebyggelse fick därför Arkitekturmuseet och Riksantikvarieämbetet i samband med presentationen av Storstadspropositionen, ett anslag för projektet *Storstadens arkitektur och kulturmiljö*.

Detta projekt genomfördes av respektive länsstyrelser i storstadsregionerna Stockholm, Göteborg och Malmö. Syftet med projektet var att dokumentera och lyfta fram de kulturvärden som finns i bebyggelse som uppförts efter 1945 samt att ge underlag för en generell beskrivning av några typiska egenskaper i bebyggelsen från 1960- och 70-talen, vilken skulle kunna ge vägledning vid kompletteringar och ombyggnader.⁷⁸ Förutom att öka kunskapen om efterkrigstidens bebyggelse var avsikten också att visa metoder för hur dessa bebyggelsemiljöer kan utvecklas på ett varsamt sätt, samtidigt som de kulturhistoriska värdena tas tillvara. Ett viktigt inslag är att de som bor i områdena ska kunna öka sitt inflytande över miljön så att identiteten och hembygdskänslan kan stärkas.

Agenda Kulturarv

Ytterligare ett initiativ för att förnya kulturmiljövårdens arbete och demokratiska förankring, togs under början av 2000-talet av läns museerna, länsstyrelserna och Riksantikvarieämbetet. Detta resulterade i projektet *Agenda Kulturarv* som genomfördes under åren 2001-2004, efter att projektet *Storstadens arkitektur och kulturmiljö* avslutats.⁷⁹

I Agenda kulturarvs programförklaring, *Människan i centrum*, står att hållbar utveckling måste omfatta alla dimensioner, såväl de miljömässiga som de ekonomiska och sociala.⁸⁰ Kunskapen om kulturarvet och de historiska perspektiven finns i alla tre dimensionerna av hållbar utveckling menar man. Några viktiga ledord för projektet har varit: ”Sätt människors liv i centrum”, ”Arbeta mitt i samhället”, ”Bevara för att berätta”, ”Ta ansvar för mångfald”. Ett stort antal seminarier, konferenser, medborgarundersökningar, gåturer etc har genomförts inom ramen för projektet.

Ovanstående genomgång av policydokument, propositioner, utredningar och betänkanden om god bebyggd

77 Ibid. s. 109-110.

78 SOU (2003) s. 88

79 Riksantikvarieämbetet (2004)

80 Agenda kulturarvs programförklaring (2004) s. 7

miljö visar att det finns en gemensam inriktning och diskussion kring hållbar utveckling, god bebyggd miljö och kulturvärden i samhällsplaneringen. Tydligt är att den fysiska miljöns betydelse uppmärksammas och detta gäller även den yngre bebyggelsen, kanske framför allt miljonprogrammets bostadsområden.

4. MILJONPROGRAMMETS BOSTADSOMRÅDEN

Miljonprogrammet

Bostadsbristen var mycket stor och orsakade långa bostadsköer under slutet av femtiotalet och början av sextiotalet, detta trots att produktionen av bostäder var hög.⁸¹ Det rådde högkonjunktur med snabb urbanisering och stor folkomflyttning inom landet. Redan Bostadssociala utredningen (1947) hade prognosticerat ett stort bostadsbyggnadsbehov. Och nästa bostadsbyggnadsprogram som kom var Bostadsbyggnadsutredningen (1961), där ett årligt bostadsbyggande om 80 000 lägenheter angavs som önskvärt. Viktiga faktorer för bostadsproduktionen var möjligheten till statliga lån och ett alltmer industrialiserat byggande.

En schablonbild av 1960- och 70-talens bostadsbyggande är att man enbart byggde storskaliga, enformiga skivhus i betong. Men verkligheten är mer mångfacetterad än så. Sonja Vidén nyanserar bilden i kapitlet ”Rekordårens bostadsbyggande” i antologin *Rekordåren. En epok i svenskt bostadsbyggande*.⁸² Redan i slutet av femtiotalet byggdes det över 50 000 lägenheter i flerbostadshus per år och antalet byggda lägenheter nådde sin kulmen i slutet av sextiotalet.⁸³ Vid denna tid sköt också småhusbyggandet fart och under sjuttioalet byggdes mer än 30 000 småhus per år. Under rekordåren 1961-1975 byggdes nästan 1,4 miljoner bostäder, varav cirka en tredjedel utgjordes av småhus. Lamellhus i tre våningar är den vanligaste hustypen under rekordåren och miljonprogrammet och de utgör hälften av alla flerbostadshus som byggdes 1961-1975.⁸⁴ Skivhus, punkthus och loftgångshus är andra vanligt förekommande hustyper.

De grå betongfasaderna är inte heller så dominerande som den gängse bilden gör gällande. Trä, tegel, skivmaterial och puts är vanligare fasadmateriäl. Vidare skriver Vidén att bostadsområdena som helhet har många positiva drag som trafiksäkra gång- och lekytor, rullstolstillgängliga hissar,

Familjebostäders områden på Siriusgatan i Bergsjön, Göteborg. Foto Solveig Schulz

81 Berg (1999) s. 24-25

82 Vidén (1999)

83 Boverket (2005)

84 Vidén (1999) s. 35, 43

Tycho Brahes gata i Bergsjön, Göteborg. Foto Per-Ola Åström, Begyggelseregistret, RAÄ

Norsborg, Stockholm

luftiga, glasade entréer samt rymliga kök och badrum. Något som man idag ser som en självklarhet.⁸⁵

Men det finns förstås också sådant som är problematiskt. Storskalighet karakteriserade stadsplaneringen på sextioalet med glest placerade byggnader i områden med trafikdifferentiering och funktionsuppdelning. Arkitekturen var sparsmakad, rationell och saklig och kan därför upplevas som ganska enförmig. Bostadsområdena ligger ofta som isolerade öar i utkanten av städerna med bostadshusen placerade inne i bilfria grönområden kringgärdade av vägar och parkeringsplatser. Rekordårens centra är inte heller så torglika som torgen i 1940- och 50-talets områden var. Många är större till ytan och vänder sig inåt med slutna fasader utåt och har ingen kontakt med gatan.⁸⁶ De blev i första hand köpcentrum och är inte längre ett öppet representativt, offentligt rum för vardagliga möten.

Synsätt på förnyelse och ombyggnad

Under 1980- och 90-talen har en del av rekordårens områden moderniserats och byggts om. Tak och fasader har fått nya ytskikt, tilläggsisolering har utförts liksom byte av installationer och inglasning av balkonger eller tillägg med nya balkonger. I en del av rekordårens bostadsområden har ett eller flera hus rivits. Men den största andelen av byggnadsbeståndet från rekordåren, cirka 80-90%, har förvaltats enligt gängse rutiner och kan sägas höra till den "tysta majoritet" som inte dras med några stora problem.⁸⁷

Drivkrafterna bakom de förändringar som genomförts i miljonprogramsområdena är flera. En anledning är de tekniska brister som uppstått på grund av att man använde många nya och oprövade material och konstruktioner som inte höll måttet. Den höga produktionstakten innebar ibland också ett slarvigt byggande. Skador på fasader och vattenläckage i byggnader med flacka papptak är vanliga exempel. Kritik har också riktats mot brister i den gemensamma miljön med monoton upprepning av hustyper, långa perspektiv och torftiga gårdsmiljöer. Eftersatt underhåll och skötsel har förvärrat situationen. En del av miljonprogramsområdena fick redan tidigt på 1970-talet en funktion som reserv på

85 Ibid.

86 Klasander (2001)

87 Vidén (1999) s. 139

bostadsmarknaden, då efterfrågan på lägenheter minskade och billiga småhus producerades i allt högre utsträckning.

De åtgärder som vidtagits i rekordårens bostadsområden kan, enligt Vidén, delas in i ett antal kategorier som spänner från rent underhåll till omvälvande ombyggnader:⁸⁸

- förnyelse med miljöförbättringsbidrag
- underhåll utan stora förändringar
- underhåll med förändringsambitioner
- boendestyrd upprustning och förnyelse
- ”turn-around” utan rivningar
- ”turn-around” med hård omvandling
- demontering och rivning

Underhåll och miljöförbättrade gårdar

Under en tioårsperiod (1975-1986) kunde man få statliga miljöförbättringsbidrag för att förändra bostadsområdenas utemiljö. Åtgärderna bestod bland annat av markbehandling, plantering av ny växtlighet, nya lekplatser samt ombyggnad av tvättstugor och förråd.

I det normala underhållet har byggnadernas karaktärsdrag i stort behållits även om tekniska brister som läckande tak måst åtgärdas eller fasadskikt och balkonger rustats upp. Vanliga åtgärder är inglasning av balkonger och skärmtak över renoverade entréer. I andra fall har man haft ambitionen att vid underhåll och ombyggnad förändra karaktären hos bebyggelsen. Förändringarna berör då i huvudsak byggnadsdelar som är i behov av åtgärder. Flacka papptak ersätts till exempel av en ny takupbyggnad med sadeltak eller valmat tak. Hus byggs på med en ny våning. Tilläggsisolering av fasader innebär ofta att man byter till ett nytt fasadmaterial. Entréportar av trä byts ut mot aluminium- eller stålportar. Tillskott som nya sophus, vindfång och skyddstak är vanliga.

Boendeinflytande och arbetsboksmetoden

Vid ombyggnad av flerfamiljshus i miljonprogramsområden har de boende haft olika grader av inflytande över besluten. Med ”boendestyrd upprustning och förnyelse” menar Vidén sådana fall där de enskilda hushållen haft stor möjlighet

88 Ibid. 158

Norsborg, Stockholm. Efter ombyggnad

Norsborg, Stockholm. Efter ombyggnad

att påverka besluten kring upprustningen. Förnyelsen kan ofta bli iögonfallande och beror inte endast på behovet av underhåll utan också på önskemål om att förbättra husens utseende. Ofta blir färgsättningen en kontroversiell fråga. En metod som använts på många håll är *arbetsboksmetoden*. Den innebär att en ”problemlista” presenteras för de boende som får ge sina synpunkter. Deras synpunkter sammanställs i en ny arbetsbok, där de boende får rangordna problem och ge förslag på lösningar, som utmynnar i ytterligare en arbetsbok, som i sin tur blir ett handlingsprogram för genomförande.⁸⁹

”Turn-around”

Stjärnbildsgatan i Bergsjön, Göteborg. Husen monterades delvis ner och byggdes om till radhus på 1980-talet. Foto Solveig Schulz

1980- och 90-talen innebar en negativ utveckling med ekonomisk kris, bristande underhåll, och tomma lägenheter på många håll, vilket lett till mer drastiska ombyggnadsåtgärder som stimulerades genom förmånliga statliga lån. ”Turn-around” är ett begrepp som myntades på 1980-talet i samband med kraftiga ombyggnader med syftet att förändra bebyggelsens karaktär och status för att locka till sig helt nya boendekategorier.⁹⁰ Dessa ombyggnader har varit mer eller mindre genomgripande, många förändringar har haft sin grund i tekniska brister, men önskan att förbättra omvärldens bild av området har varit minst lika viktig. Det är vanligt med ny fasadbeklädnad, stora burspråk och nya takformer. Ibland omvandlas hyresrätter till bostadsrätter för att locka nya, ekonomiskt starkare hushåll till området. Det finns också exempel på en mer hårdför omvandling som inneburit att bostadshusen fått nya former genom demontering och påbyggnader, några hus kanske har rivits eller byggts om för andra verksamheter. Och många av de boende har saknat möjlighet att flytta tillbaka till sina lägenheter som blivit betydligt dyrare efter ombyggnaden.

Den mest extrema varianten av förnyelse är ”demontering” som innebär att husens stommar lämnas kvar eller återanvänds och byggs om till en ny typ av hus, till exempel radhus. Rivning och demontering har förekommit främst där det funnits problem med tomma lägenheter under många år.

Förnyelse genom turn-around har fått mycket uppmärksamhet men den mer vardagliga förvaltningen av miljonprogrammets områden är det som dominerar bilden.

Stjärnbildsgatan i Bergsjön, Göteborg. Foto Per-Ola Åström, Bebyggelseregistret, RAÄ

89 Ibid. 171

90 Ibid. 176

Oavsett typ av förnyelse har utgångspunkten sällan varit att miljonprogrammets bostadsområden skulle ha en ursprunglig arkitektonisk karaktär att ta hänsyn till. Detsamma hävdar Marina Botta i sin avhandling *Towards a sustainable renovation. Three research projects* (2005). Fokus vid ombyggnad har ofta legat på att förändra ett områdes image genom att reducera skalan, ändra takformer och färgsättning. Författaren menar att det är tveksamt att ett nytt mode i arkitekturen och höga ombyggnadskostnader speglar de sociala behoven på platsen.⁹¹ För att få ett mjukare intryck har exempelvis betongfasader klätts med träpanel som ibland inte stämmer med hustypens arkitektur. Andra förändringar som ändrar husens utseende är inglasning av balkonger och nya takformer.

Varsamhet och K-märkning

När man iakttar hur miljonprogrammet byggts om ser man hur vitt skilda synsätt och praktiker tillämpats. Förutom när det gäller det rena underhållet innebär insatserna mestadels ganska genomgripande förändringar av arkitekturen. Varsamhet som idé utvecklades mot bakgrund av förnyelsen av en äldre bebyggelse med en annan estetik och en annan byggnadsteknik än miljonprogrammets; såväl kvaliteter som brister såg annorlunda ut i den tidigare bebyggelsen. Efter den omfattande kritik som drabbat miljonprogrammet sågs ofta inga särskilda arkitektoniska kvaliteter att värna vid förnyelse, kanske än mindre kulturhistoriska. I den omvärdering som pågår sen slutet av 1990-talet framträder nya förhållningssätt till hur vård och förnyelse kan gå till. Det är nu man börjar iaktta och söka såväl den arkitektoniska som den kulturhistoriska identiteten även i miljonprogrammets områden. Förslag till K-märkning förekommer vilket vi ska se exempel på i mina fallstudier.

Yngve Bohm har gjort ett försök att tolka miljonprogrammet som det egenliga svaret på Le Corbusiers visioner och arkitektoniska program i vad man kan kalla ett stilhistoriskt synsätt. Hans ansats är fantasieggande och pedagogisk i sin renodling, och jag vill sammanfatta den här eftersom den diskuterar några viktiga gestaltungsprinciper i delar av miljonprogrammet. I sin licentiatuppsats utvecklar Bohm en

---

91 Botta, Marina (2005) *Towards sustainable renovation. Three research projects*. Arkitektur, Kungliga tekniska högskolan.

metod för att bidra till utvecklingen av varsam ombyggnad.⁹² Objektet för fallstudien är ett elementbyggt åttavånings skivhus från 1970-talet i Norsborg, Botkyrka kommun.

Som utgångspunkt för den arkitektoniska analysen använder Bohm, Le Corbusiers vision för modern arkitektur uttryckt i fem punkter. Utifrån dessa punkter resonerar han kring skivhuset i fallstudien. Analysen användes som utgångspunkt för ett systematiskt skissande av relevanta ombyggnadsåtgärder och kopplas till markvåning, fasader, planer och tak. Följande fem punkter är en beskrivning av grunderna i Le Corbusiers arkitektur:

1. *Theorie toit-jardin* (takterrassen). Taket skall i första hand användas till bostadsändamål och en takträdgård med sand och växtlighet är lämplig för att hålla en jämn fuktighet som skydd för betongen.

2. *La maison sur pilotis* (huset på pelare). Marken under huset kan användas och ses som en del av trädgården.

3. *La fenêtre en longeur* (fönsterbandet). Byggnadstekniken med armerad betong möjliggör fönsterbandet med maximal belysning av rummen. Fönster placerade i hörn utmanar den traditionella byggnadstekniken och blir ett kraftigt arkitektoniskt uttrycksmedel.

4. *Le plan libre* (den fria planen). En pelare-däck konstruktion innebär att planerna blir oberoende av varandra och mellanväggar kan placeras fritt efter behov.

5. *La facade libre* (den fria fasaden). Enligt Le Corbusiers domino-koncept är det meningen att alla bjälklag skall kraga ut från de bärande pelarna, vilket innebär att fönstrens placering blir oberoende av rumsindelningen och möjliggör en fri fasadgestaltning.

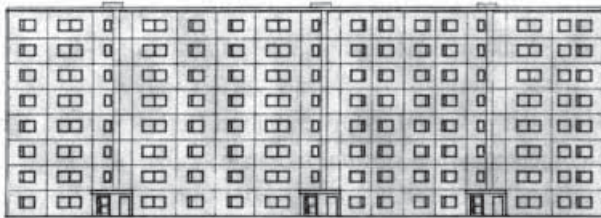
Bohms skissförslag har testats mot och hämtat stöd i Le Corbusiers fem punkter. Enligt Bohm är en viktig aspekt av varsam ombyggnad att önskvärda förbättringar och tillägg utförs i harmoni med de arkitektoniska grundförutsättningarna. *'Varsam ombyggnad' /.../ som metod /.../ att i befintliga arkitektoniska strukturer byta ut eller tillföra element på ett sådant sätt att de tillsammans med de kvarvarande via ett bibehållet, gemensamt formspråk möjliggör en fortsatt rak kommunikation med betraktaren kring såväl det ursprungliga som det tillkommande byggnadsprogrammet.*⁹³

Bohm diskuterar vidare en ombyggnad av ett åttavånings skivhus i Brandbergen, där man eftersträvade att komma bort

---

92 Bohm (2001)

93 Ibid. s. 89

Idun 3:14, Norsborg, ursprunglig fasad. Ur Bohm, 2001

Idun 3:14, Norsborg, förslag enligt Bohms fallstudie. Ur Bohm, 2001

FFNS skissförslag till ombyggnad av skivhus i Brandbergen 1985. Ur Bohm, 2001

från de ursprungliga särdragen. Fasaden delades upp och försågs med gavelspetsar och nedtrappningar för att dölja skivhusets ursprungliga form. Det ger istället en illusion av att vara ett kvarter med enskilda tomter bebyggda med olika hus. Byggnaden blir därmed obegriplig, menar Bohm och den raka kommunikationen är bruten. I hans förslag till ombyggnad av Norsborgshuset är det ursprungliga huset däremot fortfarande avläsbart. Nya betydelselager, kongeniala med hustypens historiska källor, har dessutom tillförts. Norsborgshuset stämde inte på någon punkt med Le Corbusiers vision, men punkterna fungerade ändå som ledning för arbetet med att föreslå en ny gestaltning anser Bohm. "De arkitektoniska medlen för en byggnads förnyelse måste växa fram ur byggnadens egna inneboende förutsättningar och att så sker och kommer till adekvata uttryck ligger helt på arkitektens ansvar – det är kärnan i arkitektuppgiften" menar Bohm.⁹⁴

94 Ibid. s. 92

Bohms förslag för ombyggnad av skivhuset i Norsborg innehåller en ny takvåning med gemensamhetslokaler, takträdgård med ekologiskt grönt tak och solfångare, som kan fungera som ett skyddat revir för trapphusets hushåll (takterrassen).

Den nedersta våningen knyts till marken med en mörkare kulör i Bohms förslag till ombyggnad av skivhuset i Norsborg och föreslås innehålla uthyrningsbara lokaler i stället för lägenheter i bottenvåningen. Entrén omformas och kompletteras med skärmtak av betong. Trapphusen blir självständiga enheter, mindre anonyma, för att bidra till trygghet och bättre förvaltning. Gestaltningssidén är att glasa upp och dra in bottenvåningen så att den lättar från marken (huset på pelare).

Trots icke-bärande fönsterpartier består fönstren i Norsborg av muröppningar en gång för alla fixerade i storlek och läge. Men i ombyggd takvåning och bottenvåning kan fönsterband tillkomma som uttryck för den armerade betongens konstruktiva möjligheter (fönsterbandet).

Norsborgshuset består inte av en pelare-däckkonstruktion utan är en 'bokhyllstomme'. För att få mer varierande lägenhetsstorlekar krävs nya håltagningar och igensättningar av dörrar. Bohm föreslår därför i stället en utbyggnad; en förlängning av hela huskroppen (principen om den fria planen är inte genomförd i Norsborgshuset).

Norsborgshuset har en enhetlig, ensartad utformning och möjligheterna är begränsade vid förnyelse. Men en om- och tillbyggnad med glasade utfackningselement i bottenvåningen och nya element i takvåning och bottenvåning som fönster, balkonger, omgestaltade entréer och markering av trapphusen med "uppbrutna fasadelement" kan tillföra husets fasad en friare gestaltning. Den ursprungliga färgsättningen i Norsborg innebar en egen färg för varje storkvarter, de enskilda fasaderna har inga variationer men balkongfronterna har en starkare kulör, ton i ton. Kraftiga kulörer var inte särskilt vanliga vid den tiden då området byggdes, utan är lite speciellt för detta område. Bohm föreslår befintliga fasader i ljusgrått och markerar vissa nya element i bottenvåning, gavlar och balkonger med kraftiga kulörer (den fria fasaden).

Hållbar utveckling i miljonprogrammet

*Ekoporten i Norrköping, ekologisk ombyggnad.
Foto Nino Monastra, ur Svane och Wijkmark,
2002*

Det ekologiska byggandet på 1980-talet omfattade ett antal ekobyar med småhus som dels var tekniska experiment där man tog intryck av traditionellt byggande. Man betonade också tankarna om en ny livsstil.⁹⁵ På 1990-talet började byggherrar även intressera sig för ekologiskt byggande och från 1997 satsade man särskilt på ökad kretsloppsanpassning i storskaliga ”problemområden.”⁹⁶ Det handlade då om ekologiska åtgärder som tilläggsisolering, solfångare på taken, inglasade uterum, sopsortering och kompostering. Ekoporten i Norrköping är ett tidigt exempel på ekologisk ombyggnad av ett flerbostadshus från 1960-talet. Huset fick ett nytt utseende för att tydligt berätta om experimenten. Det fanns ingen ambition att vara varsam mot den ursprungliga arkitekturen.⁹⁷ Detta synsätt är alltså det vanligaste. Sonja Vidén och Marina Botta har i *Bostadsförnyelse och miljöåtgärder med stöd av Lokala Investerings Program. Hållbar utveckling i 50-, 60-, och 70-talens bostadsområden*, utvärderat ombyggnader utförda mellan 1998-2003. Det uttalade målet med Lokala Investerings Program, LIP, var att stimulera hållbar utveckling. Varsamhet mot den arkitektoniska karaktären var inget som diskuterades i projekten.⁹⁸

Successivt har synen på rekordårens bostadsbebyggelse förändrats och man vill idag genomföra förändringar som är mer varsamma både mot bebyggelsen och dess invånare. Boverket har på regeringens uppdrag analyserat förutsättningarna för och behovet av förnyelse för att nå en långsiktigt hållbar utveckling i olika delar av bostadsbebyggelsen. Boverket beskriver i en rapport förbättringar som måste göras för att främja en hållbar utveckling i miljonprogrammets bostadsområden.⁹⁹ Viktiga förändringar är en ökad tillgänglighet i både bostadshus och lägenheter och i och till bostadsområdena. Förutsättningarna för handel och företagsamhet måste förbättras liksom kollektivtrafiken. Även ett dubbelutnyttjande av gaturummet där biltrafik tillåts, kan vara något att pröva menar man. Vidare är insatser för ökad trivsel och social integration

95 Svane och Wijkmark (2002) s. 12-13

96 Vidén (1999) s. 145

97 Botta (2005) s. 88

98 Vidén och Botta (2005) s. 95

99 Boverket (2005) s. 69-88

av betydelse för att främja en hållbar utveckling. Man bör satsa på det urbana, på offentliga rum, i syfte att motverka rumslig och social åtskillnad. Det är också viktigt att erkänna boendemiljöns betydelse för identitet och hemkänsla. Vidare poängteras att bostadsföretagen har en viktig roll i ett förändringsarbete där de boende är delaktiga.

5. ATT VÄRDERA BYGGD MILJÖ

Kulturhistoriskt värde

Ett system för kulturhistorisk värdering har utarbetats av Riksantikvarieämbetet som sammanfattas i *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* som utkom år 2002.¹⁰⁰ Metoden innebär att ett antal grundmotiv delas upp i ”dokumentvärden” (historiska egenskaper) och ”upplevelsevärden” (estetiskt och socialt engagerande egenskaper). Dokumentvärdet behandlar till exempel *byggnadshistoria, arkitekturhistoria eller socialhistoria*. Upplevelsevärdet handlar i sin tur om *konstnärligt värde, traditions- eller symbolvärden*. Till dessa grundmotiv kopplas ”förstärkande motiv” som handlar om *autenticitet, kvalitet, pedagogiskt värde, representativitet och sällsynthet*.

Med *arkitekturhistoriskt värde* menas ett dokumentvärde som i sin arkitektoniska gestaltning blivit mönsterbildande eller ses som en höjdpunkt i en historisk utveckling eller som tillämpat ny teknik. Sällsynthet eller representativitet är kriterier som kan förstärka värdet.

GRUNDMOTIV	GRUNDMOTIV	FÖRSTÄRKANDE, ÖVERGRIPANDE MOTIV
Dokumentvärde (historiska egenskaper) byggnadshistoriskt värde byggnadsteknikhistoriskt värde patina arkitekturhistoriskt värde samhällshistoriskt värde socialhistoriskt värde personhistoriskt värde teknikhistoriskt värde	Upplevelsevärde (estetiskt och socialt engagerande egenskap) arkitektoniskt värde konstnärligt värde patina miljöskapande värde identitetsvärde kontinuitetsvärde traditionsvärde symbolvärde	kvalitet autenticitet pedagogiskt värde sällsynthet representativitet (regionalt, lokalt)

Motiv för kulturhistorisk värdering ur Unnerbäck, 2002

100 Unnerbäck (2002)

Det *arkitektoniska värdet* ses i detta sammanhang som ett av upplevelsevärdena, och kan utgöras av antingen rent estetiska egenskaper eller det sätt på vilket arkitekten löst ett gestaltungsproblem. Det kan också innebära att ett område som gestaltats efter en enhetlig, tidstypisk eller konstnärlig idé uppmärksammas. Även exempel från miljonprogrammets bebyggelse kan ha arkitektoniska kvaliteter, som till exempel enhetlighet i formspråk och färgsättning eller anpassning till topografin, menar författaren. Med denna metod för kulturhistoriska värden beskrivs egenskaperna hos en byggnad eller bebyggelsemiljö utförligt i avsikt att inta ett objektivet perspektiv. Metoden har dock kritiserats för att bygga på subjektiva värderingar som döljs bakom expertutlåtanden.¹⁰¹

Efter att olika motiv konstaterats hos en byggnad görs i nästa steg en samlad kulturhistorisk bedömning där det arkitektoniska värdet kan vara ett delvärde som ingår i den samlade kulturhistoriska värderingen, vilken sedan kopplas till val av ambitionsnivå för bevarande, dokumentation och eventuellt lagskydd. Målet med den kulturhistoriska värderingen är att redovisa vilka egenskaper i en kulturmiljö som ur ett historiskt perspektiv är värdefulla och bör bevaras.

De bebyggelseinventeringar som utförts under 1960-, 70- och 80-talen har ofta inneburit en ganska ytlig hustypologisering. I artikeln ”När kulturarv reduceras till fasadarv” hävdar författarna att inventeringar bör vara så fria från värderingar som möjligt.¹⁰² Man bör vid inventering och dokumentation utgå från byggnaden och inte från den för stunden rådande föreställningen om byggnaden. För att undvika den ytlighet som kännetecknar diskussionen om fasadarvet, bör kunskapsuppbyggnad, inventering och dokumentation frikopplas från samhällsplanering och den kulturhistoriska värderingen. Vidare menar författarna att det är viktigt att ha en helhetssyn på det immatriella och det materiella kulturarvet, etnologin och byggnadsdokumentationen bör åter integreras med varandra.

Syftet med projektet ”Storstadens arkitektur och kulturmiljö” var att öka kunskapen kring miljonprogrammets bebyggelse. Ett annat syfte var att lyfta fram de kulturvärden som finns och visa på metoder för hur miljonprogrammets bebyggelsemiljöer kan utvecklas på ett varsamt sätt samtidigt som de kulturhistoriska värdena tas tillvara. I

---

101 Peter (2000)

102 Hallin och Lagerqvist (1997) s.41-45

miljökvalitetsmålet ”God bebyggd miljö” anges att den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen skall vara identifierad och ett program skall finnas för skydd av 25% av bebyggelsen senast år 2010. Detta resonemang antyder en ganska statisk syn på att det kulturhistoriska värdet kan fastställas en gång för alla. Ambitionen är nu, menar Riksantikvarieämbetet, att utifrån nya kriterier värdera industrisamhällets bebyggelsemiljöer. Miljonprogrammets bostadsområden har tillkommit vid samma tid och kan utvärderas i grupp, de enskilda byggnadslagren är få. Man behöver då skaffa sig en god överblick över bebyggelsen som helhet. För att kunna värdera bebyggelsen behöver man anpassa kriterierna efter miljonprogrammets förutsättningar. Till exempel genom att se på stadsplanestrukturen, rumsliga relationer och funktioner.¹⁰³ Metoden för att undersöka och dokumentera bebyggelse i miljonprogrammet har vidareutvecklats av Riksantikvarieämbetet och resulterat i skriften *Förändra varsamt. Vägledning vid ombyggnad av rekordårens bebyggelse*.¹⁰⁴ Som en del av en förundersökning inför en varsam förändring, föreslås att man bland annat gör en så kallad rums- och strukturinventering där man uppmärksammar bebyggelsen utifrån fyra nivåer.

- Bebyggelse, stad, landskap
- Byggnader och närmiljö
- Byggnader
- Detaljer och material

Under ”Bebyggelse, stad, landskap” uppmärksammas rumsliga och strukturella relationer till det omgivande landskapet, som till exempel iscensättning av stora byggnadskroppar i exponerade lägen, eller grupper av byggnader som upplevs som sammanhängande strukturer.¹⁰⁵ Byggnader ordnas ofta efter geometriska principer och i relation till väderstrecken under miljonprogrammet.

De rumsliga relationerna mellan byggnaderna och deras närmiljö skildras under ”Byggnader och närmiljö”. Det handlar om att beskriva egenskaper som tydlig indelning av ytor för olika funktioner, trafikseparering, grönområden och offentlig konst.

Under den tredje nivån ”Byggnader” uppmärksammas de enskilda byggnadernas former, material och färger. Byggnaders

---

103 Göteborgs universitet Seminarietext (2001)

104 Samuelsson (2004) s. 10-11

105 Ibid. s. 12-15

grundvolym, effekter av upprepning av byggnadsdelar och till exempel skarpa möten med mark och tak som ger karaktär åt byggnader.

Utifrån den fjärde nivån ”Detaljer och material” kan gestaltningen av ”moderna” material som metall, glas och keramiska plattor uppmärksammas, liksom den ofta asymmetriska indelningen av fönster och dörrar på fasaden. Det handlar om att sätta in bebyggelsen i sitt historiska och kulturella sammanhang och utifrån det perspektivet peka på karaktäristiska och värdefulla egenskaper i bebyggelsen. På motsvarande sätt bör man också göra en brukarbeskrivning, där brukarna beskriver sina upplevelser av till exempel rumssamband, färg, material och funktioner. Denna typ av analys kan tydliggöra de kvaliteter och brister som finns i en miljö. En del av motiven för kulturhistoriskt värde (enligt Unnerbäck) kan användas som ledord för att beskriva och värdera även miljonprogrammets bebyggelse.

I *Förändra varsamt. Vägledning vid ombyggnad av rekordårens bebyggelse*, presenteras också en schematisk modell som exemplifierar olika möjliga förhållningssätt till ändringar.¹⁰⁶ De tre förändringsmodellerna kallas ”Arv”, den mest antikvariska linjen, ”Uppdatering” som betonar varsam ombyggnad och slutligen ”Samtid” som innebär ombyggnad av turn-around karaktär. Jag uppfattar den mellersta linjen, Uppdatering, som det förhållningssätt som är mest konstruktivt för miljonprogrammet. Man betonar med det förhållningssättet försök att nå synteser mellan ursprungliga prioriteringar och prioriteringar hos samtida makthavare inom plan- och byggprocessen. Och att försöka finna synteser mellan ursprunglig funktionsstandard och dagens funktionskrav, mellan ursprunglig fysisk gestalt och samtida formgivning.¹⁰⁷

---

106 Ibid. s. 35

107 Ibid. s. 35

	Styrande faktorer	Funktion	Fysisk gestalt
Utgångsläge	Den byggda strukturen avspeglar prioriteringar av de individer, grupper eller maktstrukturer som hade inflytande över planerings- och byggprocessen och senare ändringar.	Den byggda strukturen svarar mot funktionskrav uppställda i sin tid samt senare tillägg.	Den fysiska gestalten uppvisar ett antal stilelement som är karaktäristiska för sin tid.
Förändringsmodell "Arv"	Försök att förstå de ursprungliga prioriteringarna bakom bebyggelsens tillkomst och tillämpa dem även vid förändringar.	Försök endast att bevara och underhålla denna funktionsstandard.	Försök att bevara objektets fysiska gestalt och ta den som förebild för nödvändiga förändringar.
Förändringsmodell "Uppdatering"	Försök att nå synteser mellan de ursprungliga prioriteringarna och prioriteringarna hos samtida makthavare inom plan- och byggprocessen.	Försök att finna synteser mellan ursprunglig funktionsstandard och samtida funktionskrav eller behov.	Försök finna synteser mellan ursprunglig fysisk gestalt och samtida formgivning.
Förändringsmodell "Samtid"	Försök att ge samtida makthavare inom byggprocessen fritt spelrum för prioriteringar utifrån sin samtids värderingar.	Försök att konsekvent uppdatera hela strukturen till samtida funktionskrav eller behov.	Försök att genom förändringar ge en ny samtida gestalt åt den byggda strukturen.

Schematisk framställning av förändringsmodeller ur Förändra varsamt. Vägledning vid ombyggnad av rekordårens bebyggelse, Samuelsson, 2004

Kulturvärde

Begreppet "kulturvärden" används mer och mer vid sidan av "kulturhistoriskt värde" i olika sammanhang. Kulturvärde kan antas ha en mer allmän och vidare betydelse än kulturhistoriskt värde. I skrifter från Riksantikvarieämbetet används ordet i titlar som "MKB med kulturvärde", "Vägars kulturvärden" etc. I *Yttrande över PBL-kommitténs slutbetänkande Får jag lov? – Om planering och byggande* (SOU 2005:77) beskrivs exempel på kulturvärden som "karaktärsdrag och värden i den byggda miljön, såsom gatu- och fastighetsstrukturer, bebyggelsemönster /.../ även viktiga symbolbyggnader..." "Kulturvärden" används i den kommunala planeringen i en bredare betydelse än i Kulturminneslagen, KML, där man

talar specifikt om kulturhistoriska värden. Jag uppfattar att användningen av de två begreppen främst beror av vilken lagstiftning som är aktuell. I uppsatsen använder jag begreppet kulturhistoriskt värde utifrån diskussionen kring kulturmiljövårdens motiv för värdering.

Arkitektonisk kvalitet

Den byggda miljöns gestaltning

Boverket är den myndighet som ska bevaka arkitektonisk kvalitet i den byggda miljön generellt. Regeringen uppdrog år 1996 åt Boverket att analysera vilken roll Plan- och bygglagstiftningen spelat avseende bristande arkitektonisk kvalitet, samt om den och dess tillämpning påverkat kvaliteten i negativ riktning. Vidare efterfrågades förslag på åtgärder som kan leda till att ökad hänsyn tas till arkitektonisk kvalitet.¹⁰⁸ I bilaga till regeringsbeslutet konstateras att miljöer som utformats med omsorg om såväl materiella och sociala kvaliteter som estetisk kvalitet har större förutsättningar att brukas med varsamhet med förlängd livslängd för den byggda miljön och ökad livskvalitet för brukarna som följd. Boverket redovisar i en rapport förutsättningar för arkitektonisk gestaltning och studerar ett antal rättsfall. Det viktigaste medlet för att främja god miljö är, enligt Boverket, folkbildning, information, dialog och samverkan med lokalsamhällets medborgare.¹⁰⁹ Boverket gav år 1997 ut skriften *Arkitektonisk kvalitet och PBL, samband och reformbehov*.¹¹⁰ Arkitektonisk gestaltning beskrivs i rapporten som ”att ha helhetssyn” och ”att gestalta mänskligt liv och mänsklig verksamhet”.¹¹¹ Med utgångspunkt i Elias Cornells definition av arkitektur som ”konstnärlig organisation av praktisk verklighet” framhålls att de viktigaste uttrycksmedlen för arkitektens konstnärliga organisation är skapandet av rummen. Det handlar både om rummen i en byggnad och de rum som skapas i staden eller landskapet. God arkitektur kännetecknas vidare av att det är människan och hennes behov som står i centrum.

Målet med skriften är att ge underlag vid beaktande av olika

- 108 Sveriges Regering (1996)
109 Boverket (1997) s. 1
110 Ibid.
111 Ibid. s. 33

karaktärsdrag. Vidare konstaterar man att för att kunna hantera överväganden om arkitektonisk kvalitet på ett bra sätt behövs en definition av kvalitetsbegreppen. I avsnittet "Arkitektonisk karaktär, några begrepp" beskrivs utgångspunkter och grundläggande begrepp som har betydelse för utformningen och dess arkitektoniska kvalitet.¹¹² Dessa är "Övergripande egenskaper" som planstruktur, belysning och skala. Under rubriken "Form" beskrivs proportioner, fundament och fasadkomposition som viktiga element för den arkitektoniska karaktären. Den tredje rubriken "Material och färg" behandlar materialverkan och färg/kulör. Under den fjärde rubriken "Mark" beskrivs tomter, gaturum och landskapsarkitektur som viktiga element.

ÖVERGRIPANDE EGENSKAPER	FORM	MATERIAL OCH FÄRG	MARK
Planstruktur Belysningens karaktär Skala	Proportioner Fundament Fasadkomposition Fasadelement	Materialverkan Färg/kulör	Tomter, gaturum Landskapsarkitektur

En systematisk beskrivning av "Arkitektonisk karaktär" utifrån fysiska/estetiska egenskaper, enligt Boverket, 1997

Planstruktur handlar om byggnaders placering på tomten och i förhållande till andra fastigheter och gatan. Hur man förstärker gatans rumslighet med staket, plank, trädalléer är avgörande för det arkitektoniska värdet liksom det offentliga rummets entré- och infartsförhållanden. Fasadbelysning, portbelysning, skyltbelysning är anordningar som har betydelse för upplevelsen under den mörka tiden på dygnet. En enhetlig skala är viktig att anlägga på både husvolymen och fasadutformning.

Miljöns karaktär påverkas av byggnadskropparnas grundformer. Detta gäller också byggnadens proportioner, liksom takens form och lutning och takfotens utformning. Fasadelement har ofta både en estetisk och praktisk funktion, där tidstypiska detaljer tillför byggnaden en historisk värddimension. Sockelvåningens utformningsprinciper har i slutna stads kvarter betydelse för hur man upplever gatubilden.

Beskrivning och synsätt på arkitektonisk karaktär är ganska lika i de båda skrifterna *Arkitektonisk*

112 Ibid. s. 37-44

kvalitet och PBL (Boverket) och *Förändra varsamt. Vägledning vid ombyggnad av rekordårens bebyggelse* (Riksantikvarieämbetet), men i den senare förtydligas förhållandena för miljonprogrammets arkitektur eftersom skriften behandlar just den moderna bebyggelsen från rekordåren. Jag har i mina fallstudiebeskrivningar utgått från rums- och strukturinventeringen i den senare: Bebyggelse, stad och landskap; byggnader och närmiljö; byggnader; detaljer och material.

Hållbar utveckling och miljöanpassat byggande

Ett begrepp i denna studie är också ”miljöanpassat byggande” som är relaterat till den miljömässiga och ekologiska dimensionen av en hållbar utveckling. (Se kapitel 3)

Ett konkret sätt att analysera det miljömässiga värdet i miljonprogrammets bebyggelse i mina fallstudier, är att spegla dem mot Boverkets förslag på insatser för en hållbar utveckling av boendemiljön.¹¹³ Dessa förslag behandlar frågan om hållbar utveckling på stadens nivå, där bland annat sambandet mellan bostadsområde och stad och förekomsten av levande torg uppmärksammas. Miljöanpassning av bostäder och minskad energianvändning är viktiga frågor för en hållbar utveckling på byggnadsnivå. Dessa förslag till samlade insatser för förnyelse av storskaliga boendemiljöer, diskuteras och sammanfattas i fem kärnfrågor.¹¹⁴

Idenförstakärnfrågan ”*Mandatochverktygförkommunerna i bostadspolitiken*” är utgångspunkten att det i första hand är kommunen som har initiativet och det övergripande ansvaret. Här konstateras att hållbar utveckling måste avse hela staden, och förortsområdena ingå som en naturlig del i planeringen för stadsförnyelse. Boverket framhåller också att kommunernas ansvar för bostadsförsörjning inte endast handlar om nyproduktion av bostäder utan i lika hög grad avser omsorg om befintliga bostäder.

Den andra kärnfrågan, ”*Stärkta samband mellan bostadsområde och stad*”, behandlar vikten av att knyta de enklavbyggda bostadsområdena till den övriga staden genom att successivt bygga ihop områdena med varandra och

113 Boverket (2005)

114 Ibid. s. 97-109

förbättra kommunikationerna genom till exempel en utbyggd kollektivtrafik.

Den tredje kärnfrågan är ”*Levande torg i boendemiljöerna*”. För att skapa mötesplatser är det viktigt att förbättra den kommersiella och samhällseliga servicen i rekordårens bostadsmiljöer. Det är då nödvändigt att kommunen har en genomtänkt strategi för handelns utveckling i regionen.

Den fjärde kärnfrågan är ”*Anpassning av bostäder och boendemiljöer*”. Här diskuteras tillgänglighet, underhåll och ombyggnad.

Den femte kärnfrågan ”*Minskad energianvändning och förnybar energi*” behandlar frågan om avveckling av elvärme och fossila bränslen i småhusen. Boverket föreslår bland annat statligt stöd till genomförandet av grundliga energi- och miljöutredningar där man söker lösningar på alternativa uppvärmningssätt som till exempel fjärrvärme.

I förnyelseexemplen (se kapitel 6) är det framför allt fastighetstekniska förbättringar med solfångare, sanering av PCB i fogar och individuell varmvatten- och värmemätning som genomförts. När det gäller levande torgmiljöer har en del åtgärder vidtagits med upprustning av affärscentrum med servicefunktioner som till exempel bankomat och förbättrade hållplatsmiljöer. Nackdelar med trafikseparering och områdenas isolerade lägen som framkommer både i mina beskrivningar av exemplen och i intervjuerna identifierar problem som Boverket påtalar; fallstudierna visar här att det återstår mycket att göra.

Kulturhistoriskt värde och miljövärde som dynamiska nyckelbegrepp?

Ett dynamiskt nyckelbegrepp

Arkitekturforskaren Magnus Rönn har på ett systematiskt sätt försökt utreda vad ”arkitektonisk kvalitet” är och frågar sig om det är en mätbar egenskap som kan kvantifieras eller om det är ett värde?¹¹⁵ Rönn menar att kvalitet inte kan ses som ett värdeneutralt fenomen, eftersom människor bär på ett slags begreppsliga glasögon som påverkar de artefakter som blir föremål för bedömning och som beror på utbildning och yrkeskultur bland annat. Det måste också till ett möte mellan

---

115 Rönn, (2001) s. 8

människa, normsystem och ting för att en värdefull kvalitet ska kunna uppstå. Kvalitet är något man upplever, man gör en bedömning.

Rönn menar vidare att arkitektonisk kvalitet är ett *dynamiskt nyckelbegrepp*, ”ett i grunden omtvistat begrepp” som görs användbart genom dialog, där man ser kvalitet som ett värde och inte som en mätbar egenskap. Inom en vid tolkningsram analyseras och diskuteras kvalitetsbegreppet.

Begreppet karakteriseras av fem egenskaper:¹¹⁶

1. *Arkitektonisk kvalitet* är ett öppet begrepp, vilket innebär att man förklarar, redovisar exempel, diskuterar och omtolkar. Ingen slutlig definition finns. Öppna begrepp blir begripliga genom diskussion och dialog.
2. *Arkitektonisk kvalitet* är ett öppet begrepp som producerar oenighet och debatt. Oenighet består under lång tid, det råder skillnader i uppfattning om arkitekturens mening, mål och medel. Olika inställning till vad som är kvalitet och hur arkitektoniska värden kommer till uttryck i gestaltningen skapar debatt och bidrar i sin tur till att definiera relevanta kvalitetskriterier, vilket är nödvändigt för att begreppet skall bli ett användbart instrument vid bedömning av projekt.
3. *Arkitektonisk kvalitet* är ett värdeladdat begrepp. Berömmande omdöme uttalas som t.ex: ”detta är kvalitet”. Kvalitet ses som något i grunden positivt och är förbundet med värderingar. Detta avviker från standardiserade, värdeneutrala begrepp som ISO 9000, som är ett operativt begrepp för att kontrollera mätbara, standardiserade egenskaper. Skillnader i synsätt representeras av ”rätt kvalitet” och ”god kvalitet”. Kvalitet kan i detta perspektiv ses som ett begrepp som utpekar både egenskaper och värden. ”God” kvalitet får en artefakt som man tillmäter ett värde samtidigt som man identifierar önskvärda egenskaper.
4. *Arkitektonisk kvalitet* är ett begrepp som tolkas med stöd av värdeladdade kriterier. Byggnadsverk bedöms utifrån kriterier som inbegriper avsikter, ideal och föreställningar om önskvärda egenskaper som till exempel: ”genomarbetade, originella, äkthet, helhet,

---

116 Ibid. s. 10-11

skönhet, användbarhet, nyhetsvärde, originalitet, hållbarhet, professionalitet, estetisk ärlighet, läsbarhet”.

5. *Arkitektonisk kvalitet* ingår i en kunskapsform som producerar omdömen, som inte kan prövas som sant eller falskt. I stället används begrepp som funktionalitet, konstnärligt utförande, måluppfyllelse och ekonomi. Det är kunskapsbildning baserad på erfarenhetskontroll, goda exempel och reflektion kring förebildliga lösningar.

En teoriutveckling som uppmuntrar dialog och tvivel är bra enligt Rönn. Ovanstående egenskaper menar jag kan fungera som ett stöd i diskussionen kring miljonprogrammets områden. Det första konstaterandet att arkitektonisk kvalitet är ett öppet begrepp där ingen slutlig definition finns, kan exemplifieras av trafiksepareringen. På sextioalet såg man trafikdifferentieringen som en kvalitet med trafiksäkra områden för att skydda i synnerhet barnen. Trafiksepareringen skapar fortfarande oenighet och debatt. Bostadsområdenas inre delar med gröna och natursköna områden är uppskattade kvaliteter samtidigt som de kan innebära otrygghet och långa avstånd. Och det finns en diskussion om att tillåta viss trafik i områdena. Denna utemiljö kan också diskuteras mot bakgrund av värdeladdade kriterier som skönhet, användbarhet och ”läsbarhet.” Exempelvis kan det vara svårt att orientera sig i miljonprogramsområden.

På liknande sätt som Rönn beskriver arkitektonisk kvalitet som ett dynamiskt nyckelbegrepp skulle man kunna beskriva kulturhistoriskt värde och miljövärde eller miljöanpassat byggande som dynamiska nyckelbegrepp, vilket jag prövar nedan.

Öppet begrepp

Kulturhistoriskt värde kan betecknas som ett öppet begrepp, vilket innebär att man beskriver olika motiv för kulturhistorisk värdering som arkitekturhistoriskt värde, samhällshistoriskt värde, symboliskt värde etc. Vidare visar man exempel på byggnader och bebyggelsemiljöer vars kulturhistoriska värde kan diskuteras och omtolkas. En kulturhistorisk värdering omvärderas med tiden.

På samma sätt är *Miljövärde* ett öppet begrepp, vilket innebär att man redovisar olika områden där hållbar utveckling och miljöanpassning är önskvärda. Man visar exempel på miljöanpassat byggande som kan diskuteras och omtolkas. Det finns ingen slutlig definition på vad som är miljövärde.

Oenighet och debatt

Kulturhistoriskt värde är ett begrepp som producerar oenighet och debatt. Det kan finnas skillnader i uppfattning om vad som är kulturhistoriskt värdefullt, mellan kulturmiljövårdens företrädare, politiker, fastighetsägare och allmänhet vid ett tillfälle och över tiden. Olika inställning till vad som är kulturhistoriskt värdefullt och hur dessa värden definieras skapar debatt och bidrar till att omvärdera vilka egenskaper som är av intresse, vilket är nödvändigt för bedömning av vårt kulturarv med en syn på historien som något levande, kontinuerligt och föränderligt.

Miljövärde är ett begrepp som producerar oenighet och debatt. Det kan finnas skillnader i uppfattning om vad som är ekologiskt hållbart. Är man överens om vad som vore en hållbar utveckling så finns ändå olika syn på hur man ska genomföra ett miljöanpassat byggande. Olika uppfattning om vad som är hållbar utveckling och hur den ska genomföras skapar debatt och bidrar till att omvärdera vilka frågor som är av intresse, vilket är nödvändigt för utvecklingen av frågan.

Värdeladdat begrepp

Kulturhistoriskt värde. Värderande omdöme uttalas som till exempel ”denna byggnad har ett högt kulturhistoriskt värde”. Det är ett mål för kulturmiljösektorn att ge ett omdöme för att kunna välja ambitionsnivå för bevarande, dokumentation och vård och koppla detta till lämpligt lagskydd.

Miljövärde. Värderande omdöme uttalas som till exempel ”hållbart och något som vi med stolthet kan lämna över till kommande generationer”.

Värdeladdade kriterier

Kulturhistoriskt värde är ett begrepp som tolkas med stöd av värdeladdade kriterier. Byggnader och miljöer bedöms utifrån kriterier som inbegriper ideal och föreställningar om önskvärda egenskaper, som till exempel patina, autenticitet, byggnadsteknikhistoriskt värde, konstnärligt värde, symbolvärde, arkitektoniskt värde eller pedagogisk tydlighet. Dessa kriterier bildar också underlag för att beskriva den bebyggelsehistoriska utvecklingen.

Miljövärde är ett begrepp som tolkas med stöd av värdeladdade kriterier. Byggnader och miljöer bedöms utifrån kriterier som inbegriper ideal och föreställningar om önskvärda egenskaper som till exempel "ekologiskt hållbart eller resurssparande".

Kunskapsform

Kulturhistoriskt värde är ett begrepp som ingår i en kunskapsform som producerar omdömen, som inte kan prövas som sant eller falskt. Här finns eventuellt hos kulturmiljösektorn en föreställning om att dokumentvärdena, de historiska egenskaperna, hör till de som kan konstateras vara sanna. Medan däremot upplevelsevärdena som utgörs av patina, symbolvärden, konstnärliga och arkitektoniska värden samt de så kallade förstärkande/övergripande motiven kvalitet, autenticitet och pedagogiskt värde är sådana som inte kan prövas som sant eller falskt.

Miljövärde är ett begrepp som ingår i en kunskapsform som producerar omdömen, som inte kan prövas som sant eller falskt. Om något är 'ekologiskt hållbart' kan vi inte veta, för svaret på den frågan ligger långt fram i tiden. Allt från experimenterande med "naturvänligare" byggmaterial till demokratiska processer för att uppnå ett socialt hållbart samhälle är kriterier som inte kan prövas som sant eller falskt.

Genom att karakterisera de tre aspekterna kulturhistoriskt värde, arkitektonisk kvalitet och miljövärde/miljöanpassat byggande som dynamiska nyckelbegrepp illustreras vikten av att öppet diskutera de olika aspekterna i varje unik situation. För att kunna fördjupa mina frågeställningar och diskutera

olika aspekter kommer jag att ta hjälp av *spårsökande begrepp*. De blir en slags ledord för att kunna diskutera och analysera olika värden i förnyelseexemplen.

Pragmatisk begreppsmetod och spårsökande begrepp

I vetenskapligasammanhang har begreppet kvalitet fått två olika användningssätt: dels kan det vara ett värdeomdöme (såsom också Rönn ser det), dels kan det vara en egenskapsbestämning, som är kvantitativt mätbar.¹¹⁷ De kvalitativa egenskaperna definieras ofta som upplevda, subjektiva egenskaper, de kan beskrivas men är omätbara. Sällström skriver att

*”Den reduktiva och på kvantitativa analyser baserade positivistiska metoden resulterar ofta i olika typer av checklistor (positiva påståenden) som möjliggör en automatiserad och rationell hantering av produktionen. I praktiken innebär detta tillvägagångssätt att den objektivt verifierbara checklistan gradvis ersätter det individuella omdömet, smaken.”*¹¹⁸

Problemet med checklistan är att upplevelser och egenskaper, som inte låter sig kvantifieras, helt utelämnas.

*För att komma runt checklistans brister vid hanteringen av kvalitativa bedömningar kan emellertid ett pragmatiskt kvalitetsbegrepp användas. Kvalitet är i en pragmatisk mening vad ett antal aktörer med kunskap och erfarenhet inom området pekar ut såsom kvalitet. Detta pragmatiska förhållningssätt utgår från det som faktiskt är, oavsett på vilken grund. För arkitekturens vidkommande kan då kvalitet antas vara det som arkitekturens och byggandets olika aktörer pekar ut som kvalitet.”*¹¹⁹

---

117 Sällström (1997) s. 10

118 Ibid. s. 11.

119 Ibid. s. 11-12

Med ett pragmatiskt förhållningssätt fokuserar man i första hand på begrepp som till exempel, arkitekter använder för att tala om en byggnads egenskaper utifrån en helhetssyn. Sådana begrepp är alltsedan antiken framförallt hållbarhet, nytta och skönhet, men även begrepp som originalitet, identitet, estetik och ordning.¹²⁰ Sällströms hypotes bygger på föreställningen att *kvalitet endast kan finnas som en egenskap hos helheten* i det konkreta fallet. Alltså borde man från en konkret och informationsrik beskrivning tolka kvaliteten utifrån ett antal begrepp.

”För att förstå vad arkitektonisk kvalitet är borde vi med andra ord snarare ägna oss åt att studera hur användandet av sådana spårsökande begrepp påverkat egenskaper hos byggandet i del och helhet, än att försöka precisera alla de delegenskaper som en allmänt erkänt vacker, kvalitativ, byggnad är uppbyggd av.”¹²¹

Utifrån ovanstående resonemang försöker jag i mina fallstudier att med hjälp av ett antal spårsökande begrepp tolka olika synsätt på kvalitet och karaktärsdrag. Jag skapar den informationsrika beskrivningen genom att beskriva bostadsområdena och förnyelseexemplen. Genom intervjuerna belyses miljön ytterligare. Ur denna beskrivning finner jag sedan spårsökande begrepp att använda i min tolkning av till exempel olika synsätt som förekommer i förnyelseexemplen.

Sällströms spårsökande begrepp är tänkta att fungera som arbetshypoteser i designarbete, men kan också användas för att analysera en informationsrik beskrivning av en byggnad eller en bebyggelsemiljö, vilket jag gör i mina fallstudier. Andra spårsökande begrepp skulle kunna vara ord och begrepp som andra professioner, till exempel antikvarier, använder vid beskrivning och värdering av bebyggelsemiljöer. Ord som autenticitet, representativitet, patina, byggnadshistoriskt värde etc. Även miljövänligt, ekologiskt, resursbesparande kan vara sådana spårsökande begrepp. I följande kapitel, 6, redovisas mina fall och resultat från intervjuerna. I analysen i det därpå följande kapitlet, 7, tolkar jag resultaten från fallstudien och urskiljer nya spårsökande begrepp.

---

120 Ibid. s. 12

121 Ibid. s. 13

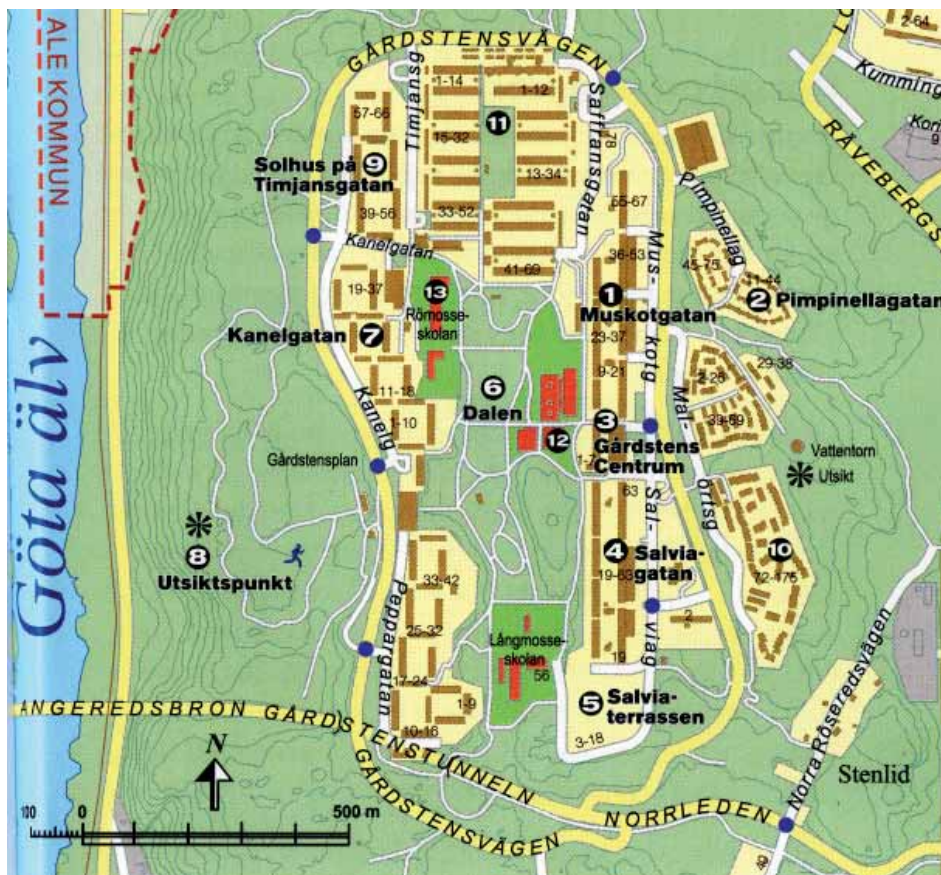
6. FALLSTUDIER AV FÖRNYELSEPROJEKT I TRE STADSDELAR

Översiktlig beskrivning av stadsdelarna

I detta kapitel presenteras de tre stadsdelarna Gårdsten, Hjällbo och Bergsjön översiktligt. I de därefter följande avsnitten beskrivs förnyelseprojekten mer utförligt och efter varje exempel redovisas resultat från intervjuerna.

Gårdsten

År 1962 införlivades områdena nordost om staden med Göteborgs kommun och 1968 var generalplanen för Angered,

Karta över stadsdelen Gårdsten.
Ur Hansson, 2005

Vy över Dalen i Gårdsten, åt öster

Solhusen i västra Gårdsten

Bergum klar.¹²² Stadsdelen Gårdsten byggdes i ett oländigt bergsområde, där de kuperade bergsknallarna sprängdes plana och sprängsten användes till att fylla upp sprickdalarna.¹²³ Gårdsten har idag (år 2006) cirka 7100 invånare. De 2600 lägenheterna i området förvaltas av Gårdstensbostäder, som är dotterbolag i koncernen Förvaltnings AB Framtiden bestående av de allmännyttiga bostadsföretagen i Göteborg. Dessutom finns i stadsdelen cirka 300 småhus.

Stadsdelen Gårdsten är belägen drygt en mil norr om Göteborg och byggdes år 1969-1972. Bebyggelsen ligger på en höjdplatå med milsvid utsikt över Göta älvdalen i väster. Söder om stadsdelen löper norrleden över Angeredsbron till Hisingen. I norr, öster och söder tar ett kuperat skogrikt landskap vid med stadsdelen Lövgärdet i norr och Angered centrum i öster. Runt stadsdelen löper Gårdstensvägen som en ringled varifrån matargator leder in i bostadsområdena. En dalgång delar Gårdsten i en östlig och en västlig del med höghusbebyggelse. Norr om Dalen finns ett område med lägre flerfamiljshus. I den östra delen av området finns affärscentrum, stadsdelshus och skola. Utanför ringleden i öster ligger ett par småhusområden och ett vattentorn.

De höga skivhusen har en monumental placering i

122 Schulz et al (2004) s. 70

123 Hansson et al (2005)s. 40

landskapet och syns vida omkring från motorvägen i älv dalen. Utmed västra sidan ligger lamell- och skivhus grupperade i nord-sydlig riktning och bildar fyrkantiga gårdar. På gårdarna finns lekplatser, planteringar och träd som givit gårdarna namn som Lindgården, Kastanjgården osv. På gårdarna finns också konstnärlig utsmyckning i form av fristående skulpturer eller som reliefer på gavlar och trapphustorn. Mellan bebyggelsen och ringleden finns parkeringsplatser och parkeringsdäck. I den östra delen ligger skivhus på rad längs med ringleden, mitt emot dessa finns lägre lamellhus som tillsammans bildar långsmala gårdar. Längst i söder har två skivhus rivits och där byggs nu (år 2006) parhus. Få ombyggnader har genomförts i Gårdsten före den stora satsning som Gårdstensbostäder påbörjade 1999. I den norra delen av området vid Saffransgatan och Timjansgatan har ett hus genomgått en kraftig ombyggnad och försetts med ljusa fasadskivor. Gårdarna i den norra delen försågs på 1990-talet också med åttkantiga sophus. Bebyggelsen i östra Gårdsten genomgick en relativt omfattande ombyggnad på slutet av 1980-talet, som bland annat innebar nya burspråk och ny takupbyggnad.

Hjällbo

Stadsdelen Hjällbo byggdes på tidigare bergs- och jordbruksmark och av äldre bebyggelse finns bara några enstaka hus kvar. Ett egnahemsområde byggdes på 1940- och 50-talen mellan Hjällbo och Eriksbo.¹²⁴ Hjällbo ligger cirka åtta kilometer nordost om centrala Göteborg och bebyggdes 1966-1970. Hjällbo har idag (år 2006) cirka 7 200 invånare och området består av 2 400 lägenheter, varav 250 i småhus. Lägenheterna i flerbostadshusen förvaltas av Hjällbobostaden, dotterbolag i Förvaltnings AB Framtiden.¹²⁵ Bebyggelsen ligger i en dalgång och avgränsas av Angeredsleden i väster, av Lärjeåns dalgång i söder och av Eriksbo i öster. Norrut ligger stadsdelen Hammarkullen. Området ligger på en plåtå intill skogs- och grönområden och delas av den nedsänkta spårvägen i två delar, vilka förbinds med ett par gångbroar. Intill spårvagnshållplatsen finns en centrumanläggning med butiker, skola, bibliotek och kyrka.

Flerbostadshusen dominerar i området. Husen ligger

124 Ibid. s. 20

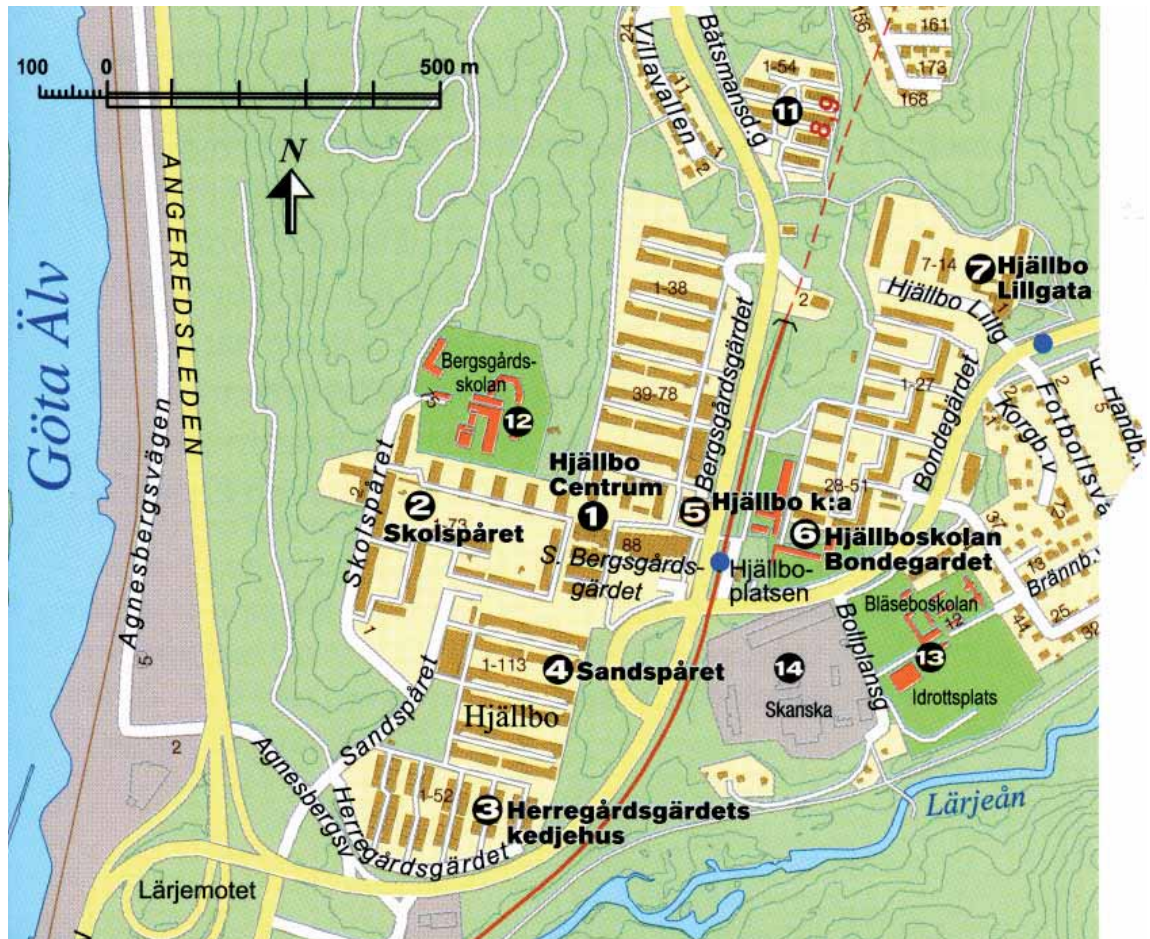
125 Schulz et al (2004) s. 115

Saffransgatan, Gårdsten

Saffransgatan i Gårdsten

Karta över Hjällbo.
Ur Hansson, 2005

Skolspåret i Hjällbo

ganska tätt i avgränsade områden och består av höga skivhus, punkthus och lägre lamellhusbebyggelse grupperade kring grönområden. Biltrafiken leds in från omgivande trafikleder till lokalgator runt området, med parkeringsdäck och framkörningsfickor. Gång- och cykelvägar sammanbinder husgrupperna som mestadels består av lamellhus i tre-fyra våningar. Det vanligaste fasadmaterialet i området är rött tegel eller skivmaterial med frilagd ballast. Väster om Hjällbo centrum och i den norra delen av området finns grupper med skivhus i sju, åtta våningar.

De tre skivhus i sju våningar som ligger intill Hjällbo centrum byggdes om vid 1990-talets början. De ursprungliga platta taken med papptäckning byggdes om till flacka valmade tak och balkongerna glasades in, fasaderna målades om i en gulrosa kulör. Affärshuset vid torget i Hjällbo centrum har byggts om ett par gånger under åren. Bergsgårdsskolan och

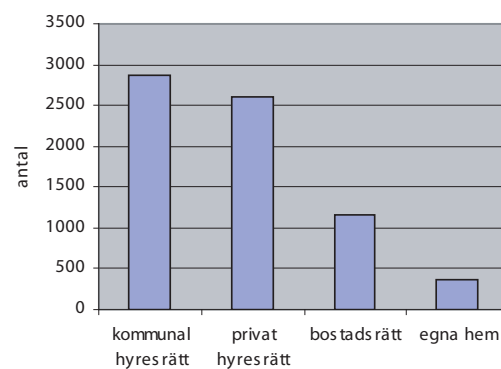
Hjällbo centrum

Bläseboskolan byggdes om på 1980- respektive 1990-talet och nyligen (år 2006) har Hjällboskolan fått ny färgsättning. De röda tegelhuslamellerna på Sandspåret fick nytt rött tegel på fasaderna, nya fönster och tak vid en ombyggnad 1989-1990.

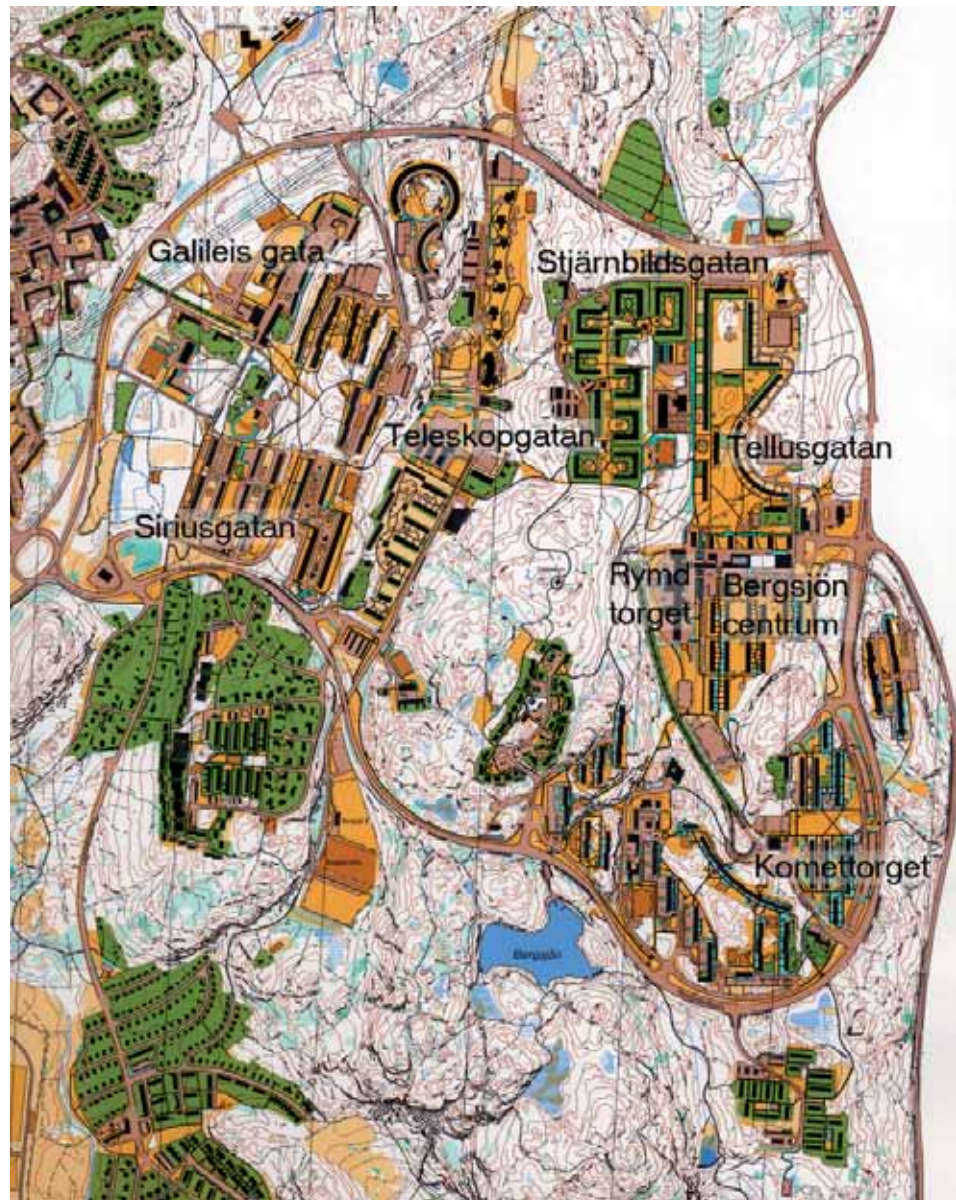
Bergsjön

Bergsjön ligger i ett skogslandskap nordost om Göteborgs centrum. Stadsdelen som är mycket kuperad ligger innanför en ringled med matargator som leder in till bostadsområdena enligt tidens planeringsideal. Längs ringleden ligger garage och parkeringsdäck och utanför ringleden i öster finns ett industriområde. Inom stadsdelen ligger bebyggelsegrupperna som är omgivna av natur. Före stadsdelens tillkomst på sextiotalet fanns enstaka smågårdar och torp i området samt

upplåtelseformer

Diagram som visar fördelningen av upplåtelseformer. Ur Schulz et al, 2004

*Karta över stadsdelen Bergsjön.
Utgiven av Utby IK 1998*

Gärdsås villabebyggelse som huvudsakligen vuxit fram under 1900-talets första hälft. Den största delen av bebyggelsen tillkom mellan 1965 och 1972 och är varsamt inpassad längs sluttningar och dalgångar.

Stadsdelen började planeras redan 1963 innan miljonprogrammet påbörjats. Man ville med trafikseparering åstadkomma en säker och grön boendemiljö med biltrafik och fotgängare åtskilda. Stadsdelen har idag (år 2006) cirka 14 500 invånare. Bostädernas upplåtelseformer är varierad

Rymdtorget/Tellusgatan i Bergsjön

med både privat och kommunal hyresrätt, bostadsrätt och äganderätt (egna hem). Det finns cirka 6 700 bostäder i stadsdelen varav $\frac{3}{4}$ består av hyresrätter. Av dem ägs cirka 2 900 av det kommunala bostadsföretaget Familjebostäder. Bergsjön skiljer sig från Gårdsten och Hjällbo när det gäller fastighetsägandet. Nästan hälften av hyresrätterna är fördelade på ett flertal mindre, privata fastighetsägare.¹²⁶

Stadsdelen karakteriseras av två bergsryggar som i mitten genomskärs av en smal nord-sydlig dalgång vars sidor är mycket branta. Berget sluttar i väster mot stadsdelen Kortedala och i öster mot Partille kommun. I söder ligger Bergsjön – sjön som givit stadsdelen dess namn och i norr tar Lärjeåns dalgång vid. Gångvägar och spårvagnslinje i det inre av stadsdelen knyter ihop bostadsområden med skolor

Komettorget/Meteorgatan i Bergsjön

126 Ibid. s. 32

Rymdtorget, Bergsjön

och med torg och butiker. Förutom spårvagnen finns också en busslinje mellan Bergsjön och Göteborgs centrum.

Stadsdelens topografi med stora höjdskillnader innebär många branta backar mellan bostäder och spårvagnshållplatser. Vid Rymdtorget och Galileis gata byggdes därför så kallade persontransportörer. Det var rullband som skulle underlätta för bergsjöborna att ta sig fram. Många tekniska problem innebar att de ofta stod stilla och till slut togs bort. Vid Rymdtorget finns en hiss för att man skall kunna nå bostadsområdena väster om hållplatsen. I Bergsjön finns alla miljonprogrammets hustyper representerade, från höga skivhus, punkthus, lamellhusbebyggelse i tre-fyra våningar till radhusområden.

I stadsdelen har inga större ombyggnader skett under åren fram till år 2000, men på 1980-talet hade man en hel del tomma lägenheter i många ytterområden i Göteborg och ”turn-aroundprojekt” prövades på flera håll. I Poseidons område med fyravånings lamellhus kring Stjärnbildsgatan monterades husen delvis ner och byggdes om till radhus på 1980-talet och omvandlades samtidigt till bostadsrätter. Hyresrätten behölls endast i en liten del av området. HSB:s område vid Kvadrantgatan byggdes om på 1990-talet och husen fick nya entréer och balkonger. De två svängda skivhusen på Tycho Brahes gata byggdes på med en våning och det tidigare motfallstaket byttes mot sadeltak. På Siriusgatan, som ägs av Familjebostäder byggdes gårdar och entréer om och fasaderna fick en ny, djärv färgsättning av Fritz Fuchs, som gjordes i samråd med de boende. Detta gjordes i början på 1990-talet, i ett skede då man försökte vända den negativa utvecklingen. I början på 2000-talet i samband med storstadssatsningen har torget vid Galileis gata rustats upp, det ursprungliga affärshuset har byggts på med en våning och Lidl har etablerat sig i en ny butiksbyggnad intill torget. Även Bergsjön centrums torgmiljö vid Rymdtorget har rustats upp, liksom loftgångshuset vid torget. Geråshus äldreboende försågs 1992 med en tillbyggnad i form av en mycket stor terrass i tre våningar. För övrigt har smärre ombyggnader gjorts av skolor och daghem.

Ombyggnad och förnyelse	K-märkt, q-märkt	Utveckling av utemiljön
Ombyggnad av Solhusen i västra Gårdsten Terrassering av skivhus i östra Gårdsten Förnyelse vid Hjällbo Lillgata, Hjällbo	K-märkning av Skolspåret i Hjällbo Varsam upprustning av loftgångshuset på Rymdtorget, Bergsjön	Utveckling av torg och grönområden i Bergsjön

Projekt i fallstudien

Fallstudier av sex exempel på förnyelse

De förnyelseprojekt som valts illustrerar olika angreppssätt, alltifrån ganska omfattande förändringar till mer varsamma insatser. Exempelen har grupperats i tre olika kategorier. I

den första kategorin, *Ombyggnad och förnyelse*, redovisas sådana projekt där mer eller mindre omfattande ombyggnad och förnyelse skett. I den andra kategorin, *K-märkt, q-märkt*, återfinns sådana projekt där kulturhistorisk värdering använts i diskussionen kring förnyelsen, men på en bebyggelse som hittills inte vanligtvis brukar omfattas av åtgärder som till exempel q-märkning i detaljplan. Den sista gruppen utgörs av kategorin *Utveckling av utemiljön* och består av projekt där nya idéer tillämpats och samverkan skett mellan olika myndigheter, institutioner, boende och verksamma i stadsdelen.

Ombyggnad och förnyelse

Solhusen på Kanelgatan och Peppargatan i västra Gårdsten

Före ombyggnad

Alla Gårdstens flerbostadshus byggdes med elementbyggnadsteknik och har fasader av betongelement med frilagt stenmaterial. Den östra delen byggdes med mörk sjösten i fasadelementens yta, medan den västra grupperingen hade ljus sten i ytan. Denna del av området fick på så sätt ett helt annat och ljusare uttryck.

De enkelt gestaltade trevåningshusen i västra Gårdsten har indragna balkonger och plana papptak. Fönster av olika storlek och proportioner är regelbundet placerade i fasadlivet. Fasadmaterialet i trevåningshusen består av prefabricerade betongelement med frilagd ballast av dansk sjösten. Fasaden avslutas uppåt med en rad runda ventiler i corténstål, den mörkbruna takplåten är neddragen över kanten. Entréerna markeras genom en utbyggnad med soprum, krönt av ett enkelt, plant tak.

Loftgångshuset har en mer artikulerad gestaltning. Gavelsidan visar den karakteristiska formen med bottenvåningens pilotstruktur. Fasadernas sidor avslutas med vindskydd för balkonger och loftgångar, utförda i limträ på en konstruktion av corténstål. Fasaden avslutas uppåt med ett särskilt utformat betongelement. Bottenvåningen har en öppen del och en sluten del. Den slutna delen bildar en sockel och ansluter till de övre våningarna genom ett fönsterband. Sockelns struktur är kraftigt räfflad. Sydfasaden består av

*Loftgångshus i västra Gårdsten före ombyggnad.
Foto Per-Ola Åström, Bebyggelseregistret, RAÄ*

*Bostadshus i västra Gårdsten före ombyggnad.
Foto Per-Ola Åström, Bebyggelseregistret, RAÄ*

Trapphus före ombyggnad. Foto Eva Löfgren, Bebyggelseregistret, RAÄ

Corténstål på fasaden i västra Gårdsten. Foto Eva Löfgren, Bebyggelseregistret, RAÄ

balkongernas glaspartier och balkongfronter som betonar det horisontella. De flesta balkongfronterna täcktes på 1980-talet med korrugerad plåt. Norrfasadens loftgångar har ett liknande uttryck med en steniskiva med frilagd ballast monterad på profiler av corténstål. Vertikaler markeras av konstruktionens metallprofiler. På loftgångssidan finns ett trapp- och hisstorn placerat åt ena gaveln till. Spiraltrappan löper innanför ett rundat glasparti med våningshöga vertikala glasskivor. Det slutna hisschaktet är försett med runda fönstergluggar.

Efter ombyggnad

Fasadelement har ofta både en estetisk och praktisk funktion och tidstypiska detaljer tillför byggnaden en historisk värde dimension. Loftgångshusens grundvolym är efter ombyggnaden bibehållen, men bebyggelsen har samtidigt fått ett nytt uttryck genom solfångare på taken och sockelvåningens utbyggnad av växthus/tvättstuga som ändrar den yttre formen. Sydsidan är kraftigt förändrad genom att alla balkonger glasats in och ger intryck av en skärm av sammanhängande glaspartier monterade på tunna metallister. Nordfasaden har återställts närmare det ursprungliga uttrycket. Man har bytt ut corténstålet mot förzinkat stål som är ljusare men rastereffekten på loftgångssidan framträder ändå. Trapphusens höga glasskivor gav ett mer transparent uttryck än de små betongglas som efter ombyggnad ersätter de ursprungliga glasskivorna. Enkelglaset gav upphov till tekniska problem som man inte förutsett. På loftgångshuset har gavlarnas starka ursprungskaraktär med pilotis och vindskydd behållits, dock har gavelfasaden putsats och elementens skarvar dolts.

Vid förnyelsen har lamellhusen givits en ny färgsättning. Den frilagda ballastens karaktär upphävs genom målningen, men fasadelementens fogar redovisas fortfarande. Husens grundform har behållits men entréernas nya skärmtak i rostfritt stål, som fått en lutning, avviker från den ursprungliga blockformen. Detta gäller bara tre av de först ombyggda gårdarna; de entréer som rustats upp senare har den ursprungliga takformen. På lamellhusen innebär målningen av elementen med frilagd ballast, att materialkaraktären försvinner och bebyggelsen ger överhuvudtaget ett ljusare, färgrikare intryck.

I det inre av stadsdelen ligger Dalen, ett stort grönområde med grönytor och lekplatser. Under en lång period har skötseln av området eftersatts, men i samband med storstadssatsningen har man röjt undan grönska, förbättrat belysningen och byggt nya lekplatser som idag ger Dalen ett ljust och öppet intryck.

Loftgångshus i västra Gårdsten

Intervjuresultat

Vid ombyggnaden och förnyelsen av Gårdsten har företrädare för kulturmiljövården haft en dialog med bostadsföretaget Gårdstensbostäder. Den medverkande arkitekten menar att bostadsområdets bebyggelse i västra Gårdsten där de så kallade solhusen ingår, har förändrats efter ombyggnaden, men strukturen med gårdsmiljöer och stråk finns kvar. Ombyggnaden med solfångare på taken och inglasning av balkonger på skivhusen förändrar husens utformning och autenticitet men samtidigt har områdets planstruktur behållits och området anses ha ett kulturhistoriskt värde även om det är ombyggt. Det verktyg kulturmiljövårdens företrädare haft i diskussionen om bevarande är dialogen med alla inblandade. Man konstaterar att man får acceptera att man inte kommer längre, utan att ganska omfattande förändringar genomförs. (Intervju med JA antikvarie, s. 61)¹²⁷

Den ”ekologiska” ombyggnaden av miljonprogrammet som Solhusen i Gårdsten representerar, kommer kanske att anses som en ”lyckad” ombyggnad om trettio eller femtio år, från kulturhistorisk aspekt menar en antikvarie. Ombyggnaden kan beskrivas som estetiskt tilltalande och de boende blev

Trapphus efter ombyggnad, västra Gårdsten

¹²⁷ Sidhänvisningar efter intervjuer hänför sig till det arkiverade intervjumaterialet.

Loftgångshus i västra Gårdsten

nöjda efteråt. Möjligheten finns att området i framtiden utnämns till byggnadsminne. (Intervju med KA antikvarie, s. 66). Vidare menar antikvarien att man har varit varsam mot områdets struktur med dess småskaliga gårdar men samtidigt har ombyggnaden inte varit så varsam mot byggnader och människor. Den ursprungliga strukturen med hus på pilotis där tanken var att man skulle kunna gå under alla hus, kan sägas vara lite misslyckad eftersom en del gårdar slutar i ett stup. Arne Nygård som ursprungligen ritade området kanske inte lyckades uppnå det han strävade efter. (Intervju med KA antikvarie, s. 66).

”Sen kan man ju diskutera om det är varsamt eller inte. Arkitekten [för ombyggnaden] själv tycker att han har gjort en varsam ombyggnad. /.../ Det är inte varsamt mot arkitekturen fast mot planstrukturen är det varsamt. Och det är ett otvetydigt intressant exempel /.../ på hur man kan bygga om. /.../ Det är inte så varsamt mot människorna.” (Intervju med KA antikvarie, s. 66).

Loftgångshus med solfångare och växthus, västra Gårdsten

Ombyggnadsarkitekten för solhusen nämner de kvaliteter som området hade och som bildat utgångspunkt vid förnyelsen. Han menar att gårdarna har en bra skala med uppvuxen vegetation där de låga lamellhusen släpper in förmiddags- och eftermiddagssol på gårdarna vilket är en genomtänkt kvalitet av en duktig arkitekt. Landskapsarkitektens ursprungliga planering för området håller ännu. En annan kvalitet med området var att det fanns bra lägenheter. (Intervju med BG arkitekt, s. 14, 19).

Det som uppfattades som brister var de ensartade fasaderna med betongelement med frilagd ballast, som gav hela området ett grått och trist intryck. Det fanns också tekniska brister med läckande tak bland annat, som har åtgärdats vid upprustningen. En del detaljer och arkitektoniska uttryck bevaras vid förnyelsen medan andra byts ut. Den projekterande arkitekten menar att de nya tillägg som görs ska synas som moderna uttryck för vår tid och det har också betydelse för att visa på områdets utvecklingshistoria. Växthusen i skivhusens bottenvåningar är tillskott med nya kvaliteter som tillförts genom ombyggnaden. De utgör en halvprivat zon som komplement till den offentliga gården och den privata lägenheten och fungerar som en träffpunkt för de boende.

Västra Gårdsten

”Det ska vara en bra boendemiljö. Såna här områden har en kort historia, därför är det viktigt att göra tillägg som årsringar, så man kan utläsa och skapa en utvecklingshistoria. (Intervju med BG arkitekt, s. 14).

Tanken att bevara området precis som det var upplevdes som främmande för arkitekten som gestaltat ombyggnaden. Det upplevdes som mycket viktigt att bryta de enformigt utformade fasaderna som därför målades om i flera kulörer. I intervjun uttrycker arkitekten också tveksamhet till att bevara en mindre del som ett historiskt exempel. Uppdraget från bostadsföretaget var också att förnyelsen skulle synas. (Intervju med BG arkitekt, s. 15-17).

”[Det hade] vart helt omöjligt, det fanns inte ens med i vår sinnevärld att bevara det här; /.../ däremot vill jag säga att vi har fört en diskussion med dem [Stadsmuseet] och vi har klargjort /.../ ambitionen att försöka bevara och bygga vidare på det som finns.” (Intervju med BG arkitekt, s. 15-16).

Fasadyta i bottenvåning, västra Gårdsten

Ny färgsättning, västra Gårdsten

Loftgångshus med hisstorn, västra Gårdsten

”[Det fanns en idé om att] bevara en gård som en sista bastion, men så kan man ju ställa sig frågan Why? Nångång måste man kanske göra det för att ha det som historiska dokument i nåt slags nationellt intresse.” (Intervju med BG arkitekt, s. 17).

Terrassering av skivhus på Salviagatan och Muskotgatan i östra Gårdsten

Före ombyggnad

Skivhusen och den lägre lamellhusbebyggelsen ligger i nordsydlig riktning och bildar ett långsmalt gårdsrum med gångstråk. De långa skivhusen har flacka tak och fasader av betongelement med ballast av dansk sjösten av den mörkare, brunrå typen. Lägenheternas horisontella fönsterband med vita fönsterbågar bryts regelbundet av de vertikalt markerade indragna balkongerna och stående fönster längs trapphusen, som är försedda med mörkröda fönsterbågar. De långsträckta byggnaderna med flacka tak, fönsterband och släta fasader ger den horisontella karaktären. En relativt omfattande ombyggnad gjordes 1989-1990 då fasaderna försågs med burspråk och en ny takuppbyggnad som rymde ventilationsutrustning och kröntes med ett sadeltak.

Efter ombyggnad

Även denna långsträckta bebyggelsegruppering har byggts om i början av 2000-talet. De lameller som låg längst i söder har rivits och på dess plats byggs parhus i trä på Salviaterrassen. De återstående skivhusen har trappats ner på gavlarna åt söder, så att terrasslägenheter skapats. De tidigare mörka fasaderna av betongelement med ballast av dansk sjösten, har putsats i en ljus nyans och husen har fått nya, större, utskjutande balkonger och ombyggda entréer med lutande skärmtak. Tillgängligheten till gårdarna från parkeringssidan har förbättrats och mot husens utsida har parkeringsdäck byggts om till lokaler för småföretag. På gårdarna finns låga byggnader med tvättstuga; tillskott från från 1980-talets miljöförbättringar. Längs trevåningshusens bottenvåning ligger uteplatser omgärdade med en ny, ganska kraftig pergola.

De långa skivhusen på Salvia- och Muskotgatan utgör något

Terrasserade skivhus i östra Gårdsten

Östra Gårdsten

av en symbol för miljonprogrammet, fastän hustypen inte är så utbredd och vanlig som till exempel lamellhusbebyggelsen i miljonprogrammets områden. I östra Gårdsten är dock skivhusen ett dominerande inslag. Den betonade horisontaliteten hos skivhusen har genom ombyggnaden luckrats upp genom terrassering av gaveln. 'Skivan' med platt tak har fått ett mer artikulerat uttryck med markerade entréer, större balkonger och en markerad takfot. Fasaden har samtidigt fått ett slätare uttryck efter ombyggnaden, när det tidstypiska, mörka skivmaterialet med sin materialkänsla av frilagd ballast, liksom skarvarna, putsats över och de indragna ursprungliga balkongerna glasats in.

Även här har man vid ombyggnaden gjort nya tekniska installationer och infört individuell värme- och varmvattenmätning för att spara energi. De boende har varit med och utformat den nya gårdsmiljön och deras synpunkter har legat till grund för att man förbättrat tillgängligheten både inne i och mellan husen. Man har byggt tvättstugor med fönster i markplan. Sopnedkassen har stängts i trapphusen och ersatts av återvinningsbehållare på gårdarna.

Nya balkonger, östra Gårdsten

Ombyggd entré, östra Gårdsten

Gårdsmiljö östra Gårdsten

Nya parhus på Salviaterrassen i östra Gårdsten

Intervjuresultat

I förnyelsen av Gårdsten har marknadsföringen varit en mycket viktig del. Behovet av förnyelse av den fysiska miljön var stort och det var meningen att förändringarna skulle vara starka och tydliga för att skapa tilltro hos omgivningen, både hos gårdstensbor och övriga göteborgare, för att visa att nu gör man verkligen något för att åstadkomma en förändring. Enligt direktören för bostadsföretaget var de huvudsakliga utgångspunkterna för förnyelsen av solhusen i västra Gårdsten frågor om miljö, ekonomi och hyresgästinflytande. Vid förnyelsen av östra Gårdsten skärptes målen och man ansåg att frågan om att höja statusen var ännu viktigare än man först hade trott. Skivhusen hade i många år skildrats som en lång mur; ”en kilometer hus var symbolen för betonggett som alltid visades i tidningarna. – Därför var det helt nödvändigt med nya fasader!” (Intervju med CG vd bostadsföretag, s. 21).

Direktören för bostadsföretaget berättade vidare att området upplevdes som mycket slutet, nästan ointagligt. Bostadsföretaget anlidade därför en arkitekt som gjorde studier om struktur och rörelsemönster i området, som sedan legat till grund för företagets arbete med den arkitektoniska utvecklingen. Åtgärder för att öka tillgängligheten i området innebär att man skapat genomgående entréer genom husen och rustat upp gångstråken mellan husen för att främja rörligheten.

På östra fasaden har man öppnat nya entréer. Dessa utgångar, som är upplysta på kvällen är viktiga för trygghet och tillgänglighet”. (Intervju med CG vd bostadsföretag, s. 22).

Funktioner som service, tillgänglighet och otrygghet i området återkommer i diskussionen och tekniska frågor som till exempel PCB i fogar, slitna hus och höga energikostnader är andra problem som man skulle ta itu med enligt den projekterande arkitekten. Trappning av huskropparnas gavlar är ett sätt att göra terrasslägenheter med fin utsikt. Man har haft många diskussioner på kontoret internt, med stadsbyggnadskontoret och även med företrädare för kulturmiljövården. Ytterligare en del i ambitionen att bryta ned den långa muren av hus, var att riva ett par skivhus längst i söder och ersätta med

parhusbebyggelse. (Intervju med AG arkitekt, s. 7-9).

Strävan har varit att göra ”moderna” tillägg för att markera det som är nytt och för att visa att förändringar har skett. (Intervju med AG arkitekt, s. 12-13).

”Hur ska de här husen se ut? Hur ska vi gestalta dem? Vad vågar vi göra, vad kan vi tänka oss att göra? Hur kommer det att uppfattas av eftervärlden? Ger vi oss på för mycket eller inte? Det är ingen lätt uppgift. (Intervju med AG arkitekt, s. 9).

Planarkitekten på stadsbyggnadskontoret framhåller att även miljonprogramsområdena måste hänga med i utvecklingen och kunna förändras och fortsätter med att konstatera att när man bygger nytt i en befintlig miljö så skall det synas att det är ny arkitektur. (Intervju med HA planarkitekt, s. 54).

Vidare påpekas att miljonprogrammet har fina lägenheter som ofta är utrustade med grovkök. Husen är stilrena, men det är för mycket av samma sort, det blir monotont. Därför är det viktigt att bryta storskaligheten och ge entréer varierade och individuella uttryck och förbättra utemiljön genom att skapa mer rumslighet på gårdarna. (Intervju med HA planarkitekt, s. 52).

”Jag skulle vilja säga att lägenhetslösningarna är utomordentligt bra, det finns inte speciellt många lägenheter som är dåligt lösta. De har bra mått, de har bra samband, upplägg som fungerar, man kan göra lite [en del förändringar] i dem.” (Intervju med AG arkitekt, s. 9).

Bostadsföretagets tidigare vd menar att det grundläggande för en bra bostadsmiljö med ett fungerande och bra vardagsliv, är att det finns ett fungerande centrum i bostadsområdet med både kommersiell och samhällelig service. Då spelar förekomsten av en bankomat en nyckelroll. (Intervju med CG vd bostadsföretag, s. 21).

”Bankomat är en mycket viktig sak. Det tog tre år av kamp. Det fanns ett kolossalt motstånd från storbankerna vi uppvaktade. Vår ekonom spelade innebandy med en

Parkeringsdäck ombyggda till lokaler för småföretag, östra Gårdsten

Gårdstens centrum

Betongelement med frilagd ballast av sjösten

Hjällbo Lillgata, Hjällbo

kompis, /.../ tillhörde ett nätverk och genom dem fick vi med Bohusbanken, som till slut stod för bankomaten.” (Intervju med CG vd bostadsföretag, s. 21).

Förnyelse vid Hjällbo Lillgata

Före ombyggnad

I den nordöstra delen av Hjällbo ligger ett område med åttavånings skivhus upphöjt på en platå. De fem skivhusen ligger i nord-sydlig riktning och vetter med kortsidorna mot dalgången med en milsvid utsikt. De yttersta husen är dubbelt så långa och ramar in gårdsmiljön. Skivhusen i åtta våningar är klädda med betongelement med frilagd ballast av dansk sjösten i den mörkare nyansen. Husen har både franska och indragna balkonger och indragna entrépartier krönta med en rektangulär plåttäckning. Olika fönstertyper, perspektivfönster och vädringsfönster, är regelbundet upprepade över fasaden. Taken är platta och det horisontella draget markeras ytterligare genom skivhusens långsträckt form.

Efter ombyggnad

År 1987 omvandlades skivhuset längst i öster till kontor och samtidigt byggdes en trevåningsbyggnad strax intill. Tillbyggnadens fasader putsades i en ljusblå kulör och taket täcktes med svartlackerad plåt. Byggnaden rymmer stadsdelsförvaltningen. Åtgärderna motiverades av att andelen tomma lägenheter i området var stort.

Cirka hälften av bostadslägenheterna hade ursprungligen balkong. Vid upprustningen 2005-2006 byggdes befintliga balkonger om och övriga lägenheter fick nya balkonger, som blev ett mycket uppskattat tillskott till lägenheten. Balkongtillbyggnaden har vinklats ut från husens fasader för att förbättra utsikten i lägenheterna. Fasaderna har målats i en ljus färg som kontrasteras med en rödbrun kulör i bottenvåningen. De stora skivhusen ger idag ett ljusare intryck. Takfoten har fått en ny ljus plåttäckning. Husens karaktär av blockform med platt tak har behållits, men den släta fasaden har fått ett lite mer varierat utseende med de snedvinklade burspråken som löper som vertikala utskjutande partier utefter hela fasadens höjd. Samtidigt har gårdarna gjorts iordning med upprustning av planteringar, lekplatser och ny belysning.

Hjällbo Lillgata, Hjällbo efter ombyggnad

Hjällbo Lillgata, Hjällbo

Intervjuresultat

I de tre fallstudieexemplen i denna kategori, ”ombyggnad och förnyelse”, är det genomgående så att förnyelsen innebär att man målar fasadelementen. Elementen med frilagd ballast av dansk sjösten har ofta en gråbrun nyans och den vill man ersätta med en ljus färg eller andra ”gladare” kulörer. Den danska sjöstenen på skivhusen på Hjällbo Lillgata, som gör att husen upplevdes som mörka och dystra, har målats över vid ombyggnaden. Ytterligare en anledning att måla betongelementen är att bromsa den fortlöpande nedbrytningen, karboniseringen i betongen. (Intervju med DH arkitekt).

”Det är ett av de finare områdena man kan bo i [i Hjällbo], högt upp med utsikt ända in till Göteborg, det ligger lite för sig självt. /.../ De boende har varit med och påverkat färgsättningen, vi målade upp färgprov på fasaden. /.../ För att lägenheterna skulle få utsikt så vinklade vi ut balkongerna från

fasaderna, det är hög kvalitet på tätning och sådant.” (Intervju med DH arkitekt, s. 24)

Arkitekten för ombyggnaden fick också frågan om det inte är synd att alla de ursprungliga och för miljonprogrammet så karakteristiska fasaderna med dansk sjösten försvinner? Han såg väldigt skeptisk ut och sa: ”– *Du menar att vi skulle ha behållit ett hus?*” (Intervju med DH arkitekt, s. 24)

Planarkitekten upplevde att området fått ett lyft genom den nya färgsättningen.

”Så jag uppfattar nog det hela som ett mjukare område, det är inte riktigt så stelt och hårt längre. Det fick ett mjukare intryck, men det kan ha att göra med både planteringen, balkongerna och fasaden. /.../ Fasadmaterialet [frilagd ballast med dansk sjösten] är vackert. /.../ När det blir för mycket av den och vi har den här årstiden vi har nu [intervjun gjordes i december]. När det är grått ute, lika grått på marken och vi dessutom har de gråbruna fasaderna då blir det tungt. Det gick an på sommaren när allting är grönt och vackert och blomstrar, men jag tycker fortfarande att fasaderna som sådana var stiliga och de kunde gärna vara kvar. (Intervju med HA planarkitekt, s. 54)

Punkthus på Skolspåret i Hjällbo

K-märkt, q-märkt

Skolspåret i Hjällbo

I Sverige finns få byggnadsminnen som representerar mer modern bostadsbebyggelse. I mitten av 1990-talet blev ett bostadsområde i Gyttorp från 1950-talet, ritat av Ralph Erskine, förklarat som byggnadsminne. Det finns idag ännu inget byggnadsminne i landet som består av bebyggelse från miljonprogrammet, men för bostadsområdet Skolspåret i Hjällbo pågår en utredning för att förklara det som byggnadsminne.¹²⁸

128 Blank (2006) s. 20-23

Skolspåret, Hjällbo

Före förnyelse

Bostadsområdet Skolspåret består av tre olika typer av flerbostadshus som grupperats kring gårdar i en plan terräng. Gårdarna består dels av stora gräsmattor, dels av asfalterade gårdar med planteringar. Fem sjuvåningshus är placerade i nordsydlig riktning. I vinkel till dessa står tre skivhus, vilka bildar en skärm mot väster. I söder avgränsas de öppna gårdarna av trevånings lamellhus. Samtliga hus består av färdiga element i betong och trä. De platta betongtaken är belagda med papp och runt takfoten löper en plåtgesims. Alla tre husgruppernas fasader består av betongelement med frilagd ballast som profilerats med runda fördjupningar på både väggar och balkongfronter. Betongytan i husens bottenvåningar har en karaktäristiskt bearbetad yta som, enligt arkitekten, är kopierad från ett elefanthus på London Zoo.¹²⁹ Ventilations- och hissmaskinrummen på taken har snäckformade avslutningar i betong som ger karaktär åt hela området. Samma form återfinns också i nedgångarna till de underjordiska parkeringsgaragen. De lägre trevåningshusens

Skolspåret, Hjällbo

129 Bebyggelseregistret – kulturhistorisk bebyggelseinformation, www.raa.se

Skärmtaket på Skolspåret

fasader har indragna balkonger som grupperats parvis. I varje fasadelement finns ett enluftsfönster och ibland även ett mindre fönster i kombination med en fransk balkong. Bottenvåningens entréer och uteplatser inramas av stående betongskivor.

De långa skivhusens fasader får sin karaktär av orgelbundet placerade balkonger. Punkthusen i sju våningar vetter med sina entréförsedda kortsidor mot gården i söder. Kortsidorna bärs upp av pelare innanför vilka entréerna finns. Dessa pelarpartier binds ihop av en övertäckt gång mellan husen. Fasaden är symmetriskt uppbyggd med fönsterpartier som flankeras av indragna balkonger. Den panelklädda ytan kring fönstren är något indragen från fasadlivet. Betongelementen i form av fönstrens bröstningspartier och balkongfronterna bildar därigenom långa horisontella band över fasaden.

Efter förnyelse

Kulturmiljövårdens värdering av delområdet kring Skolspåret som kulturhistoriskt värdefullt, koncentrerades inledningsvis kring den arkad av limträbalkar över betongfundament, som

Skolspåret, Hjällbo

löper över gångstråket utmed punkthusen. Området som är ritat av Arne Nygård, byggdes av den förre ägaren Bostads AB Poseidon och ingår nu i HjällboBostadens bestånd. Trots att byggnaderna var kraftigt nedgångna och att området betraktades som ett av stadens problemområden ansågs det kunna representera en positiv bild av arkitekturen från denna epok, varför dess speciella kvaliteter skall bevaras.¹³⁰ Området sägs vara K-märkt men omfattas inte av några formella skydds- eller varsamhetsbestämmelser i detaljplan. Fastighetsägaren HjällboBostaden har dock tagit fasta på K-märkningen och genomfört en varsam ombyggnad. Byggnadsvårdsbidrag erhöles av Riksantikvarieämbetet speciellt till att bevara skärmtaket som löper utmed husen där även en, så kallad, museibygnad ingår. Som helhet har Hjällbos karaktär och särart respekterats väl i ombyggnaderna. Den kulturhistoriska värderingen kan ha bidragit till att hela områdets grundkaraktär respekterats.

De snäckformade hisschakten på taken har fått en identitetsskapande färgsättning och är väl synliga i

---

130 Peter (2002)

Skolspåret, Hjällbo

området. Takplåtar, balkongräcken och de snäckformade överbyggnaderna byttes och målades för olika hus i en röd, grön eller blå kulör. Nya balkongfronter har tillverkats och har bara bytts ut där det behövts. PCB-fogsanering har genomförts.

Området är behäftat med en del funktionella svagheter. Byggnaderna utmed Skolspåret omfattar hus med många lägenheter per entré, man måste passera inre mörka korridorer för att nå den egna lägenheten. Mörka tvättstugor finns i källarplanet liksom stora underjordiska garage som av säkerhetsskäl endast utnyttjas i mindre delar inom ytterligare låsta utrymmen.

De ursprungliga fönstren i byggnaderna på Skolspåret är av bok och skulle ha hållit mycket länge om underhållet varit bättre. Fönsterbyte diskuterades vid upprustningen, vilket skulle innebära tillverkning av 6000 nya aluminiumfönster. Antikvarien vid stadsmuseet betonade att detaljerna och materialen är viktiga för helhetsbilden och hänvisade också till hushållning med resurser. Därför bör fönsterrepareras eller bytas mot likvärdiga. Fönsterbyte genomfördes på prov i några hus men avstannade förmodligen av ekonomiska skäl. Antikvarien menar i rapporten *Utmärkt miljonprogramarkitektur? Bostadsområdet Skolspåret i Hjällbo*¹³¹ att det är av stor vikt att förvaltaren gör en helhetsvärdering av en insats som till exempel ett fönsterbyte och frågar sig hur mycket energi det går åt för att bygga, hur stora värmeenergiförlusterna är med de ursprungliga fönstren och redogör för alternativ tekniskt, kulturhistoriskt och ekonomiskt. Det konstateras också i rapporten att det inte finns någon lagstiftning som konkret kan stödja hushållningsalternativet.¹³²

Kulturhistorisk värdering av Skolspåret

”Det har ansetts viktigt att bevara Skolspåret eftersom området är en del i vår historia och ger en historisk kontinuitet som är viktig för förståelsen av 1960- och 1970-talens planeringideal och byggnadsutveckling.”¹³³

131 Ibid. s. 7, 26-27, 38-39

132 Ibid. s. 7, 26-27, 38-39

133 Ibid. s. 36

Intervjuresultat

Antikvarien berättar att K-märkningen av Skolspåret uppfattas som något positivt av de boende. Den har ett symbolvärde som höjer statusen för området, men samtidigt är man lite förvånad över att man K-märker ett vanligt bostadsområde som, i allmänhetens ögon, inte betraktas som ett historiskt monument. (Intervju med JA antikvarie, s. 62).

Inom projektet "Storstadens arkitektur och kulturmiljö" gjorde man intervjuer med boende och där framkom bland många andra synpunkter att det är viktigt med en förvaltning som innebär att området underhålls och sköts om, så att det är helt och rent.

Den varsamma upprustningen på Skolspåret är ett gott exempel på hur man kan bevara det ursprungliga arkitektoniska uttrycket med fasadelement av betong och ändå höja områdets status fortsätter den medverkande antikvarien. Detta kan man åstadkomma, dels genom en förbättrad skötsel och förvaltning, dels genom att uppmärksamma områdets kulturhistoriska värden. Man har vid ombyggnaden bytt ut trasiga fasadelement och balkongfronter och reparerat tak där det behövs. (Intervju med KA antikvarie, s. 66). Vid renoveringen av husen på Skolspåret valde man att färgsätta trä- och plåtdetaljer i olika kulörer för att skapa variation och identitet i området enligt arkitekt Arne Nygårds ursprungliga intentioner när husen ritades. (Intervju med DH arkitekt).

Vidare anser man från kulturmiljövårdens sida att det finns många kvaliteter i området. Det är ett väl sammanhållet område samtidigt som det är varierat, med välarbetade arkitekturdetaljer som till exempel profileringen med rundlar i betongelementen, socklarnas randning, de återkommande snäckformerna och konsten utmed skärmtaket. De fina gårdsmiljöerna och naturen inpå knuten gör det också till en bra boendemiljö. Kulturmiljöenheten på länsstyrelsen har väckt frågan om att göra området till byggnadsminne. (Intervju med KA antikvarie, 70-71).

"Skolspåret är ju unikt, men det är också representativt när man ser till materialen, de har ju PCB-fogar och tekniska problem. Men det är klart att det är mer unikt än representativt. Och det är alltid lättare för kulturmiljövården att utpeka kulturhistoriska värden i såna områden /.../" (Intervju med KA antikvarie, s. 71).

Skolspåret, Hjällbo

Skolspåret, Hjällbo

Gång under Rymdtorget där spårvagnen ursprungligen skulle ha fått sin sträckning

Loftgångshuset på Rymdtorget från gångvägen under torget. Foto Helena Granath

Loftgångshuset, entrésida mot norr före ombyggnad, Rymdtorget

”Det väcks i stort sett nästan aldrig fråga om byggnadsminne, det finns ju väldigt få byggnadsminnen som är från efterkrigstiden och extremt få som är från 60-, 70-, 80-talen, i landet. Om man nu ska ha byggnadsminnen så varför ska man inte ha byggnadsminnen som täcker in 1900-talet också, /.../ varför skulle man utesluta viss bebyggelse på grund av ålder?” (Intervju med KA antikvarie, s. 69).

Loftgångshuset på Rymdtorget i Bergsjön

Rymdtorget, som har en intressant och motsägelsefull tillkomsthistoria, är än idag ett svåröverskådligt torg. Spårvagnshållplatsen i den västra änden och angöringen med busshållplats och parkering i den östra, har rustats upp i samband med storstadssatsningen. Flera ombyggnader har skett genom åren för att förbättra torget och en ombyggnad av affärshuset genomfördes år 2004. Torgytan har bland annat fått murar och ny stenläggning och man har som en trygghetsskapande åtgärd tagit bort skymmande buskage för att få en siktlinje utefter punkthusen ner till busshållplatsen. Det finns fortfarande ett behov av att ta ett samlat grepp kring torgmiljön. Vid spårvagnshållplatsen är det svårt att orientera sig och hitta till torget. Bergsjöskolan ligger som en barriär i synfältet när man stiger av spårvagnen. Väl inne på torget känns det trångt och oöverskådligt. Framför loftgångshuset finns hålet ner till vägen som löper under torgnivån. Här var det planerat att spårvägen skulle ha dragits, men dess sträckning flyttades i ett sent skede längre västerut.

I Bergsjön utsågs två objekt vid Rymdtorget som särskilt kulturhistoriskt värdefulla, dessa har nu fått skydd i detaljplanen genom q-märkning. Det gäller dels punkthusen ritade av Sven Brolid, dels loftgångshuset ritat av Bo Cederlöf.

Före ombyggnad

Loftgångshuset från 1970 är byggt i tre våningar. Den norra fasaden flankeras av öppna trapphus vid var kortsida och i mitten är ett hisstorn placerat. Loftgångssidan är skulptural med kubistiska former och ganska sluten, loftgångarna löper som horisontella band utefter fasaden och dess bröstning består av gula eternitskivor monterade på ståndare av stål.

Väggfälten kring lägenheternas entréer är klädd med träpanel som målats röda, med dörrar i klarblått. Balkongsidan mot söder är mer öppen med ett grafiskt uttryck med sina band av likadan bröstning av eternit och stål som på loftgångssidan. Fasaden består av formgjuten betong med spår av brädformen, som skapar en reliefartad yta. Färgsättningen går i rött, gult och obehandlad grå betong. Bottenvåningen hyser verksamhetslokaler och de två övre våningarna består av tvårumslägenheter. Byggnaden anses vara kulturhistoriskt värdefull vilket innebär att huset inte får rivras och fasaderna inte får förvanskas. I detaljplanen beskrivs ytbehandlingen som en rå men dekorativ betongyta, hela byggnaden är skulptural och grafisk med tidstypisk färgsättning och det är ett av få platsgjutna loftgångshus i Göteborg.

Varsam ombyggnad

Loftgångshuset har genomgått en varsam ombyggnad. De öppna trapphusen, utsatta för väder och vind, har glasats in och försetts med kodlås. Balkongernas och loftgångarnas bröstning av eternitskivor har bytts till skivor i glas med överliggare av trä, som det varit ursprungligen. Trapphus och hisstorn har målats om i gult, i övrigt har den obehandlade grå betongytan behållits. Tvårumslägenheterna behålls som de är och får endast nya ytskikt. Verksamhetslokalerna i bottenvåningen kommer att få en ny indelning. (Ombyggnad pågår).

Intervjuresultat

I samband med arbetet med ny detaljplan för Rymdtorget föreslog man från antikvariskt håll q-märkning av punkthusen vid torget. Fastighetsägaren Familjebostäder var positiva till förslaget och lade även till loftgångshuset som ligger mittemot punkthusen. Detaljplanen med q-märkning innebär att byggnaderna inte får rivras och att fasadernas karaktär ska bevaras. (Intervju med JA antikvarie, s. 63). Loftgångshuset genomgår nu (år 2006) en varsam ombyggnad.

”Man kunde bara behållit namnet också, ”Rymdtorget”, det borde också ingå i bevarandet. Det är konstigt att man byter bort ett sånt världsbra namn. ”Bergsjön centrum” vem kommer att komma ihåg det?” (Intervju med KA antikvarie, s. 68).

Loftgångshuset, Rymdtorget före ombyggnad. Foto Helena Granath

Loftgångshuset, Rymdtorget med inglasad entré

Loftgångshuset, Rymdtorget

I ett skede önskade man att klä in loftgångshusets gavelfasader med skivmaterial av något slag. Detta gick att förhindra tack vare q-märkningen. (Intervju med FB projektledare, s. 36).

Arkitekten som gestaltar ombyggnaden av loftgångshuset på Rymdtorget berättar att han hade förutfattade meningar (negativa) om Bergsjön innan han kom dit, men uppfattar nu att det ligger fantastiskt fint bland kullar och stora naturområden. Första intrycket av loftgångshuset var dock att det var hemskt, vanskött och förfallet med träburen som stänger till loftgångstrappan för utomstående och den bara delvis målade fasaden. Arkitekten menar vidare att den misslyckade planeringen med spårvagnsstationen som inte blev av, utan lämnar ett hål i torgytan framför huset ger ett rörigt intryck. (Intervju med EB arkitekt, s. 26-27).

Men vid närmare studier av byggnaden kan arkitekten konstatera att huset är byggt efter en konsekvent idé med pelare-däck konstruktion som bär över stora spännvidder. Husets lägenheter har fina planlösningar och ytterligare en kvalitet är kontrasten mellan grova material och lättheten i till exempel balkongfronter. Den råa betongen i fasaden kontrasteras mot träfyllningen i loftgångarna. Arkitekten

har under arbetet uppmärksammat att handledare och balkongräcken ursprungligen varit av stavlimmad furu, men som senare ersatts med aluminium. Vid ombyggnaden byter man tillbaka till trä i sådana detaljer. (Intervju med EB arkitekt, s. 29-30).

Detaljplanens q-märkning och antikvariens synpunkter visade sig vara ett stöd för arkitekten i ombyggnadsprocessen och de befanns vara överens angående förändringar vid ombyggnaden. Vidare påpekas att huset kunde ha passat som äldreboende eftersom det ligger centralt och har generösa mått och en hiss. Det ligger vid ett plant torg, vilket innebär att god tillgänglighet kunnat skapas. Fastighetsägaren Familjebostäder borde med hänsyn till målen för hållbar utveckling, ur energisynpunkt åtgärdat tekniska brister som till exempel köldbryggor som orsakar höga energikostnader. En större långsiktighet hade uppnåtts i ombyggnaden om man också gjort en handikappanpassning av lägenheterna. (Intervju med EB arkitekt, s. 32-34).

”Betongen som bär, träet som är närmast människan, och det här glasat, då förädlade vi huset lite också”. (Intervju med EB arkitekt, s. 30).

På frågan till arkitekten om han omvärderat huset svarade han:

”Ja det kan man säga. Rejält. Första intrycket var nog: spara det hemska? Riv skiten! Det har många byggare sagt, ...tills de efter ett tag fattade att det kanske är kvaliteter här och att det är vanvårdat. Det är ju så.” (Intervju med EB arkitekt, s. 33).

Den tidigare projektledaren vid Agenda 21-kontoret pekar på att ytan framför loftgångshuset, vars entrésida vetter mot norr, känns kall och ogästvänlig. Det skulle behöva skapas en mötesplats där med en parkmiljö med bänkar att sitta på och helst skulle man riva kulturhuset som ligger påträngande nära in på loftgångshuset. I hålet som finns i torgytan efter den spårvagnshållplats som aldrig blev av, skulle man kunna placera en byggnad med café eller en undervisningslokal som en del av skolan. (Intervju med GB projektledare Agenda 21, s. 46)

Loftgångshuset Rymdtorget. Foto Helena Granath

Lekplats längs gångstråket mellan Komettorget och Rymdtorget

Utveckling av utemiljön

Utveckling av torg och grönområden i Bergsjön

Komettorget

Inför storstadssatsningen gjordes en utredning och kartläggning i Bergsjön som redovisades i rapporten *Bergsjöns framtid*.¹³⁴ Problem i miljön som lyftes fram var bland annat att offentliga rum som spårvagnshållplatser, gator och torg upplevdes som otrygga miljöer i stället för vänliga, öppna mötesplatser och att stadsdelens centrum inte fungerade som samlingspunkt och vars service urholkats. I storstadssatsningen inriktade man sig på förbättringar i den fysiska miljön och som en nödvändig förutsättning såg man att detta måste ske i samverkan med fastighetsförvaltare och andra aktörer i stadsdelen. Man konstaterade också att det är viktigt att samtidigt satsa på social utveckling.

I ett projekt inom storstadssatsningen, *Rent vackert*

134 Malm (1999)

och tryggt i Bergsjön satsade stadsdelsförvaltningen tillsammans med fastighetsägare, polis, socialtjänst och kommunala förvaltningar som park- och naturförvaltningen, stadsbyggnadskontoret och trafikkontoret samt de boende, sitt engagemang i utemiljön och de brottsförebyggande insatserna i stadsdelen.

Utemiljöns karaktär

Stadsdelen Bergsjön är, som tidigare nämnts, mycket kuperad och bebyggelsen ligger som öar omgiven av natur och skogsområden. Spårvägen löper genom stadsdelens mitt i öst-västlig riktning och passerar berget genom flera tunnlar på sin väg genom den kuperade stadsdelen. Det finns fyra spårvagnshållplatser i stadsdelen. Den första är Galileis gata (om man kommer åkande från stan), sen kommer Teleskopgatan, Rymdtorget och Komettorget där spårvagnen vänder. Tre av dessa hållplatser hade ursprungligen sina lägen inne i berget alldeles i anslutning till tunnelmynningen där man tvingades gå via en mörk trappa under skärmtak till och från spårvagnen. Vid upprustningen har man flyttat ut hållplatslägena, anlagt nya gångvägar, räcken och väderskydd och röjt undan skymmande växtlighet för att skapa öppenhet, fri sikt och flera alternativa vägar till hållplatserna. Affärshuset på Rymdtorget har rustats upp och har entré åt tre väderstreck och café i söder med uteservering. Vid Galileis gata pågår upprustning av torgmiljön (år 2006) och Lidl har etablerat sig i ny byggnad vid torget.

Samverkansprojekt

Riksantikvarieämbetets projekt *Adoptera ett framtidsminne* i Bergsjön, sammanföll med det av regeringen initierade projektet *Storstadens arkitektur och kulturmiljö*. Solbackeskolans adoption omfattar skolans närmiljö och Rymdtorgets hållplats.¹³⁵ Här fick elever och lärare i uppgift att studera och förstå sin adopterade kulturmiljö och tillsammans med Göteborgs stadsmuseum, länsstyrelsen i västra Götaland, Riksantikvarieämbetet och Agenda 21-kontoret samverka för att utveckla miljön. Att låta barn och unga vara med och påverka sin närmiljö bidrar till deras känsla av hemhörighet och identitet och att kunna känna sig stolta över sin stadsdel är något som har stor betydelse för självkänsla och trygghet.

Man arbetade i projektet med temat betong och gjorde studiebesök och stadsvandringar och tillverkade egna

135 Östman (2003)

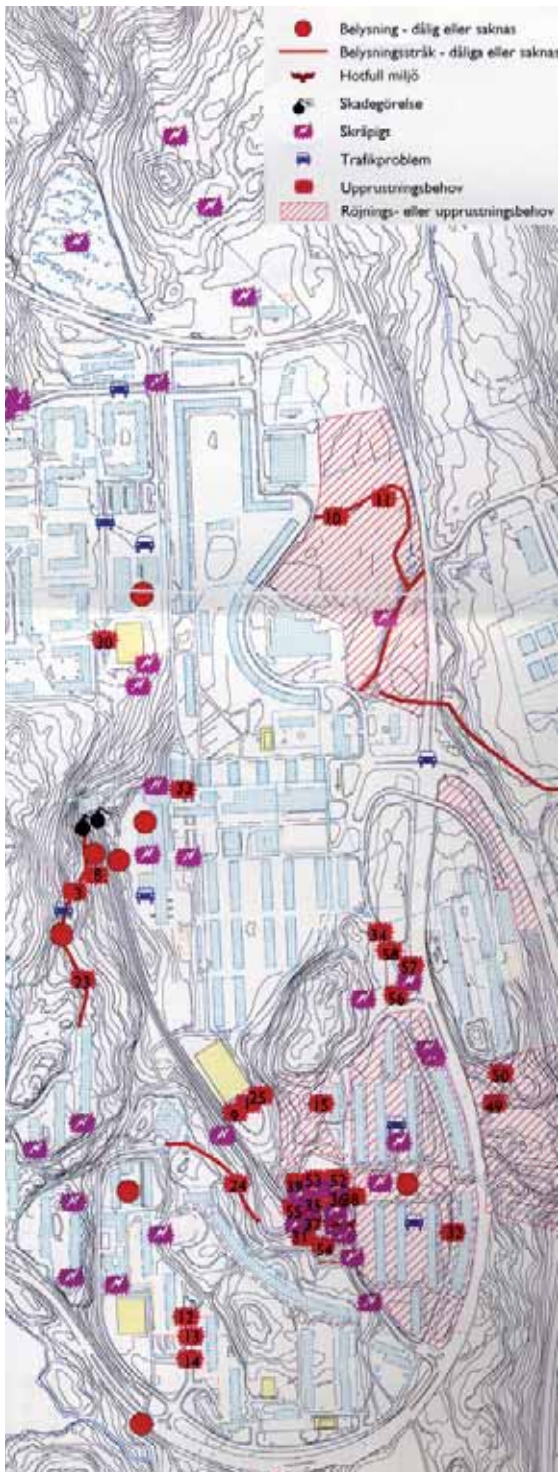
Spårvagnstunnel, Teleskopgatan. Hållplatsläget låg tidigare inne i tunnelmynningen

Rymdtorgets spårvagnshållplats efter upprustning

Skolbarnens betongmosaik smyckar Rymdtorgets spårvagnshållplats

Karta som visar brister i miljön enligt boende, sammanställd av Agenda 21-kontoret i Bergsjön

betongplattor med mosaik som utsmyckning till Rymdtorgets spårvagnshållplats som högtidligen invigdes på Kulturhusens dag 2001. Detta arbetssätt inspirerade till att också arbeta på samma sätt med Komettorget. Elever och lärare från Backegårdsskolan var med vid utformningen, tillsammans med Agenda 21-kontoret, park- och naturförvaltningen och trafikkontoret. Miljön vid Komettorget rustades upp och hållplatsen fick nya väderskydd, räcken, murar och belysning. Skolbarnen har varit med och utformat den nya markbeläggningen med egenhändigt utformade betongmosaikplattor. En ny kioskbyggnad och ett koloniområde har också tillkommit intill torget.

I projektet *Ute i Bergsjön. Inventering av problem och möjligheter* har man, tillsammans med de boende, gjort inventeringar av olika slag. Otrygga mellanrum inventerades genom trygghetsvandringar med boende. Andra inventeringar noterade skadegörelse, skräpighet, trafikproblem, dålig belysning med mera. I en rapport sammanställdes synpunkterna på miljön och resultatet av inventeringarna, och rapporten innehåller kartor över var det är skräpigt, var det finns dålig belysning osv, liksom listor över vem som ansvarar för skötsel av olika markbitar. Den innehåller också förslag på åtgärder för att befolka utemiljön, förbättra rutiner för avfallshantering, upprustning, samverkan och skötselnivåer. Detta arbete har bland annat lett fram till en gemensam skötselplan för västra Bergsjön.

Gångstråket mellan Rymdtorget och Komettorget upplevdes som ett av dessa ovan nämnda otrygga mellanrum och för att befolka detta stråk satsade man på att gallra ut träd och sly och utrusta gångstråket med bänkar och bättre belysning. I anslutning till stråket fanns en lekplats i behov av bland annat ny lekredskap. Även här har barn och lärare, den här gången på Bergsjöskolan tillsammans med Agenda 21-kontoret, utformat den nya lekplatsen intill gångstråket i samverkan med Familjebostäder, Gerås samfällighet och park- och naturförvaltningen.

Dessa projekt handlar om att förbättra mellanrummen mellan husen, för att göra det vackrare och trivsammare. Det handlar dock inte bara om hur det ser ut, utan även om funktionen så att människor använder stråken. Det måste kännas tryggt och trivsamt för att människor ska vilja röra sig utefter stråken och uppehålla sig på lekplatser och i grönområden.

Intervjuresultat

En stor nackdel med miljonprogrammets bostadsområden är planstrukturen med utifrånmatad biltrafik och centrumanläggningarna som vänder baksidan ut och försvårar tillgängligheten. Från stadsbyggnadskontorets sida har man föreslagit att öppna för biltrafik mellan västra och östra Bergsjön. I stadsdelen har förvaltningen dock velat behålla en bilfri, trafiksäker miljö. (Intervju med HA planarkitekt, s. 58).

”Det sämsta med Bergsjön är att man ska köra ut på leden och in varenda gång och det finns ingen förbindelse mellan [områdena] och det ger otrygghet i mitten /.../ Det ger långa förbindelser mellan allt och då ville vi [på stadsbyggnadskontoret] åtminstone öppna upp den där [gatan] som kommer förbi stjärnhusen och går rakt igenom /.../ men nähä det ville man inte, absolut ingen biltrafik. Det ligger ju en skola där så det är extra känsligt, men även den kan man ju passera på ett bra sätt /.../” (Intervju med HA planarkitekt, s. 58).

En annan åtgärd för att förbättra kommunikationerna i området är förbättrad kollektivtrafik. Det skulle vara mycket positivt med en internbuss i Bergsjön eftersom stadsdelen är mycket kuperad och det ibland kan bli långt och backigt att gå till närmaste hållplats. Detta har man diskuterat och arbetat för i de senaste årens förändrings- och utvecklingsarbete i stadsdelen. I juni (år 2006) startade Västtrafik en sådan buss. (Intervju med FB projektledare, s. 42).

De stora grönområdena i Bergsjön är en kvalitet och en tillgång, men kan samtidigt upplevas som otrygga.

”... de stora ytorna i miljonprogrammet kan ju både vara en tillgång och en nackdel, öppenheten skapar ju luft och volym och utrymme att röra sig på, möjligheter att hitta på aktiviteter, medan det också ger vissa problem om det inte är tillräckligt väl genomtänkt. (Intervju med FB projektledare, s. 41).

Karta som visar möjligheter med exempel på vacker miljö, önskemål om nya inslag i utemiljö, planerade insatser. Sammanställd av Agenda 21-kontoret i Bergsjön

Gångstråk mellan Komettorget och Rymdtorget

Lekplatsen mellan Komettorget och Rymdtorget

Betongmosaik på Komettorget

Den tidigare projektledaren vid Agenda 21-kontoret berättar att utvecklingsarbetet med utemiljön i Bergsjön har handlat om att skapa mötesplatser och befolkade stråk och miljöer i stadsdelen. Att lägga odlingslotter strax intill torgbyggnaden och hållplatsen vid Komettorget kan verka ”tossigt” men tanken var att befolka platsen och därmed öka trygghet och trivsel. Detsamma gäller satsningarna på lekplatsen längs gångstråket mellan Komet- och Rymdtorget, på våtmarksparken och näridrottsplatsen. Ombyggnaden av spårvagnshållplatserna var också ett led i att förbättra stråken där människor rör sig och för att öka tryggheten.

För att lyckas med att skapa mötesplatser, påpekas att det är viktigt att involvera de boende i processen och att dessa processer måste få ta tid. Det är också nödvändigt att tänka på helheten och ha en övergripande syn på planeringen i hela stadsdelen. Därför är det viktigt att genom nätverk och på andra sätt samverka med alla verksamma i stadsdelen. Här kan man genom arkitekturen skapa fysiska förutsättningar för att främja möten mellan tjänstemän som arbetar i stadsdelen och de boende till exempel. (Intervju med GB projektledare Agenda 21, s. 44, 48-49).

.../ det är därför som jag trodde så himla mycket på agenda-idén där vi var ett gäng som fick lov att känna in helheten och vara med och koppla ihop olika saker, .../ (Intervju med GB projektledare Agenda 21, s. 49).

Utformningen av vissa platser, fortsätter projektledaren, har blivit lite stela och avskalade. Det hade varit bättre med mer hemtrevlighet. (Intervju med GB projektledare Agenda 21, s. 43).

.../ man ska ha det lite mer hemtrevligt på ett sånt här torg .../ Man har inte försökt fånga det här mysiga, det hade man ju kunnat göra med nästan samma koncept och inte haft den här renrakade inredningen, avskalad och så. [om Bergsjön centrum]. (Intervju med GB projektledare Agenda 21, s. 43).

Jag tror inte folk vill ha det så här stelt, det är så mycket betong. Det är så strikt ändå, jag tror folk vill ha det lite mer mysigt, hemtrevligt

och så, det blev ju en väldigt rak lösning. [Om Komettorget]. (Intervju med GB projektledare Agenda 21, s. 44).

Hållplatsbyggnaderna utefter spårvägen i Bergsjön hade före upprustningen karakteristiska bågformiga tak som hade varit intressanta att bevara som ett minne från utbyggnaden av hela spårvägnätet. Men samtidigt är det kanske inte möjligt att spara sådana byggnader om det innebär en dålig fungerande hållplatsmiljö och man inte kan finna en användning för byggnaderna konstaterar både antikvarien och projektledaren vid Agenda 21-kontoret. Spårvagnshållplatser måste vara funktionella i första hand. För närvarande finns det bara en ursprunglig hållplatsbyggnad kvar vid Teleskopgatans hållplats. (Intervju med KA antikvarie, GB projektledare Agenda 21, s. 47, 68-69).

Som nämnts tidigare, så är väl fungerande torg mycket viktiga för bostadsområdena i miljonprogrammets bebyggelse. I Bergsjön har man på det minsta torget vid ändhållplatsen, Komettorget, rustat upp miljön kring spårvagnshållplatsen med murar, belysning och ny markbeläggning. I Bergsjön centrum (Rymdtorget) och på Gärdås torg (vid Galileis gata) har man satsat på lite större ombyggnader som inbegriper affärshusen. Namnbyten är också ett led i att skapa en ny och positiv image i samband med förnyelsen. Ombyggnadsprocessen på Gärdås torg har tagit lång tid på grund av att där finns ett flertal privata fastighetsägare som ska komma överens och samverka.

Det var fem hyfsat stora fastighetsägare som skulle samsas och det var en beslutsprocess som tog tid, men den här beslutsprocessen var väldigt mycket mer... alla fastighetsägarna lärde känna varandra. Man börjar ta tillvara på varandras kunskap och erfarenheter, så det utvecklades egentligen ett arbete i arbetet, som inte var det som var tänkt [från början], men som var otroligt nyttigt. (Intervju med FB projektledare, s. 38).

På Gärdås torg var det en stark, expansiv aktör, affärskedjan Lidl, som var intresserad av att investera berättar den medverkande projektledaren. Denne aktör har bekostat en del av infrastrukturförändringen med parkeringsplatser och bussgator, förutom ett nytt affärshus. När Lidl satsat på att

Gångväg och trappa, Rymdtorget

Teleskopgatans hållplatsbyggnad med för Bergsjöns karakteristiskt skärmtak

Trappa vid spårvagnshållplats

etablera sig vid torget, så vågade även andra aktörer runt torget satsa. Det behövdes en utomstående, stark investerare för att få förnyelsen till stånd. Liksom i Gårdsten menar man att förekomsten av en bankomat är nödvändig för att butikerna ska kunna överleva.

(Intervju med FB projektledare, s. 38-39).

”Det som är den största faran när det gäller Rymdtorgets centrum det är bankomatens försvinnande, posten (svensk kassaservice) som lagt ner, apoteket som försvinner. Bankomaten är väldigt viktig för affärens överlevnad. Banken i sig, Nordea, de var inte beredda att finansiera den utan det är Göteborgslokaler som finansierat bankomaten. /.../ Det var också en av de frågorna som var uppe till Galileis gata, det var behovet av bankomat, det drevs av alla affärsinnehavarna där /.../ Såna aspekter är väldigt svåra att påverka, då måste man ju fråga sig om vi ska ha ett starkt centrum, ska vi då ta över ansvaret och finansiera såna här saker /.../ Skall det ligga på fasighetsägaren eller vem ska det ligga på?” (Intervju med FB projektledare, s. 39).

7. MILJONPROGRAMMETS KARAKTÄRSDRAG

Analys utifrån tre aspekter

Mina fall redovisade i föregående kapitel, utforskas genom intervjuer, observationer på plats och studier av skriftliga källor (metodtrianglering). Fallstudiebeskrivningarna, indelade i tre kategorier ("Ombyggnad och förnyelse", "K-märkt, q-märkt" samt "Utveckling av utemiljön") utgör utgångspunkten för analysen i detta avsnitt.

Erfarenheter och utsagor om projekten sorteras tematiskt utifrån de tre aspekterna; arkitektonisk kvalitet, kulturhistoriskt värde och miljöanpassat byggande. För att kunna strukturera materialet i teman tar jag hjälp av "spårsökande begrepp" som jag urskiljer ur undersökningar och intervjuer. Det kan vara begrepp som explicit uttrycks i beskrivningarna eller nämns i intervjuerna. Det kan också vara mina tolkningar av det som uttrycks i intervjumaterialet.

De begrepp som ingår i diskussionen kring kulturhistoriskt värde i *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*¹³⁶ och begrepp för bebyggelsehistorisk undersökning i *Förändra varsamt. Vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*,¹³⁷ visar på ord och begrepp som kan användas som "spårsökande begrepp" för att beskriva bebyggelsemiljöns karaktärsdrag. Även de begrepp som används i diskussionen om arkitektonisk karaktär i *Arkitektonisk kvalitet och PBL, samband och reformbehov*¹³⁸ är användbara.

ASPEKT:	Kulturhistoriskt värde	Arkitektonisk kvalitet	Miljöanpassat byggande
SPÅRSÖKANDE BEGREPP:	Ursprunglighet, förändring Bevarande, historisk berättelse, nya tillskott Identitet, hemhörighet	Variation, struktur, skala Användbarhet, tillgänglighet, trygghet Form, material Symbolvärde	Resurshushållning, långsiktighet Ekologiska material, minskad energiförbrukning

De spårsökande begrepp som utkristalliserats i analysen av fallstudierna

136 Unnerbäck (2002)

137 Samuelsson (2004)

138 Boverket (1997) s. 37-44

Kulturhistoriskt värde

Ursprunglighet och förändring

Det är själva hastigheten i förändringen som gör att förorterna börjar uppfattas som delar av kulturarvet, skriver Karin Arvastson i ”Moderna kulturarv – värden i befolkningsomflyttningarnas Sverige”.¹³⁹ Syftet med projektet *Storstadens arkitektur och kulturmiljö* var att öka kunskapen och visa hur denna bebyggelse kan utvecklas samtidigt som de kulturhistoriska värdena tas tillvara.¹⁴⁰

En utgångspunkt bland andra för kulturhistorisk värdering och bevarande är byggnaders ursprunglighet och autenticitet.¹⁴¹ Byggnaden betraktas då som ett historiskt dokument som kan berätta om ett samhälles sätt att bygga, om byggnadsteknik och arkitekturhistoria till exempel. Bostadsområdet Skolspåret i Hjällbo var ganska oförändrat inför upprustningen. Här har bostadshusens ursprungliga fasadmateriäl behållits och enstaka byggnadsdelar har bytts ut, medan arkaden som löper över gångstråket, har rustats upp, en arkad som i sin tur vilar på ursprungliga betongfundament med konstnärlig utsmyckning. I den kulturhistoriska värderingen är det ursprunglighet och autenticitet som beaktas, liksom områdets representativitet.

”I bedömningen av det kulturhistoriska värdet har beaktats den relativa ursprungligheten i området, dvs. att bebyggelsen behållit sin ursprungliga struktur och sitt ursprungliga material, vilket är ett motiv till ett förstärkt dokumentvärde. /.../ Det är också viktigt att notera att ett urval av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inte är synonymt med ett bra boende i första hand utan representerar en byggnadsperiod och en utvecklingsprocess av stadsplane- och arkitekturideal. Skolspåret har följaktligen bedömts med hjälp av förstärkande motiv som ett arkitekturhistoriskt representativt område. Hela området har en sådan detaljutformning och miljökaraktär att det är sällsynt i synnerhet då det var från

139 Arvastson (2000) s. 131

140 Sveriges Regering (1998b)

141 Unnerbäck (2002)

en epok när det i boendemiljöerna inte gavs stora valmöjligheter för ett fritt arkitektoniskt uttryck. Dessutom har området ett visst autenticitetsvärde eftersom ombyggnaderna inte varit stora. /.../ Det är ett av de första flerbostadsområden från miljonprogrammet som befunnits ha kulturhistoriska värden.”¹⁴²

Vid ombyggnad av loftgångshuset på Rymdtorget blev arkitekten fascinerad av husets ursprungliga, skulpturala, arkitektoniska uttryck med fasader av grå, obehandlad betong, i kontrast till färgsatta trapphus och balkongsidans grafiska uttryck. Att återge huset det ursprungliga uttrycket med ett nättare plant tak, borttagning av senare målade ytor och att genomföra nödvändiga förändringar i form av byte av balkongbröstningarna i eternit till glas uppfattade ombyggnadsarkitekten som betydelsefulla åtgärder. De öppna trapphusen glasas in för att stänga ute väder, vind och obehöriga. Arkitekten talar om husets starka uttryck och materialkänsla, men påpekar också att en stor mängd likadana hus troligen inte hade upplevts så positivt. (Intervju med EB arkitekt, s. 29, 31).

Men det finns också en mer skeptisk inställning till bevarandet. En av de intervjuade arkitekterna frågar sig varför man skall bevara det ursprungliga som det är och menar att eventuellt kanske man måste göra det för att bevara ett historiskt dokument i ett nationellt intresse, nästan som något musealt. Men han poänterar att då krävs också resurser för att göra det ordentligt. (Intervju med BG planarkitekt, s. 17).

Bevarande, historisk berättelse och nya tillskott

Den förnyelse som genomförts under tidigare decennier i miljonprogrammets bebyggelse, har handlat om allt från normalt underhåll till omvälvande ombyggnad och ibland rivning av hela hus. Det har inte varit aktuellt att tala om att ta hänsyn till eventuella kvaliteter eller att bevara bebyggelsen utan man har åtgärdat tekniska brister och också försökt lösa problem av mer social karaktär. En bred diskussion om hur man ska beskriva den moderna historien och hur man skall göra urval och värdering, har startats inom kulturmiljövårdssektorn och i dialog med andra. Det finns ett rikt källmaterial i form

---

142 Peter (2002) s. 41

av utredningar, planer och skriftliga dokument om tidens byggande att utnyttja. Att också lyssna på människors berättelser är något man ser som en utmaning att komplettera de bebyggelsehistoriska beskrivningarna med.

Arkitektoniska egenskaper i området i västra Gårdsten som lyfts fram av antikvarier, är strukturen med gårdsmiljöer och stråk, med låga lamellhus och loftgångshus med en ovanligt genomarbetad arkitektonisk gestaltning och karakteristiska arkitekturdetaljer. Området kan betraktas som en anläggning, en helhet som tillkommit i ett sammanhang.

Gårdsmiljöerna med uppvuxen vegetation uppfattas som en kvalitet att ta vara på inför förnyelsen. Däremot anser både representanter för bostadsföretaget och arkitekten att bebyggelsen ger ett monotont och trist intryck, eftersom hela området är klätt med fasadelement med frilagd ballast av dansk sjösten i en brungrå nyans. Argument som anförs för att måla om husen är att få ett mer varierat och ljusare intryck.

”Alltså gråheten blir så oändlig så det är ju svårt att bli glad /.../ Vi har ju sett kort från [när området var nytt] och det var ju ljusare och trevligare, [fasaden var] mer gräddig och mer vit då.” (Intervju med BG arkitekt, s.16).

Tekniska och funktionella brister som höga energikostnader, dåligt fungerande tvättstugor och få mötesplatser var utgångspunkten för ombyggnaden till så kallade solhus i västra Gårdsten. De gemensamma växthusen i bottenvåningarna skapades för att få halvprivata zoner för de boende att mötas på, som ett komplement till den offentliga gården och den privata lägenheten. Tvättstugorna flyttades upp i markplan och husen försågs med solfångare på taket bland annat. Strukturen med de småskaliga gårdarna har behållits, men husens utformning och autenticitet har förändrats.

Intervjupersonerna har olika synpunkter på bevarande och betonar att det är viktigt med en dialog kring de här frågorna om när och varför man ska bevara. Det som upplevs som enformigt och monotont i bebyggelsen är något som arkitekter/ bostadsförvaltare menar att man bör förändra. Att bryta långa perspektiv, skalan och upprepningen. I förnyelseprojekten i Gårdsten har det handlat om att bygga vidare på det som finns, men också att genomföra förändringar. Avsikten har varit att det verkligen skall synas att det har hänt något. (Intervju med AG arkitekt, s. 12-13, BG arkitekt, s. 15, HA planerare, s. 55).

I intervjuerna poängteras att det som byggs nytt skall synas som ett modernt nytillskott från idag.

”Jag tycker det är charmigt att bo i ett område där man kan se att ett hus är från 80-talet och ett hus är från 2000-talet och så vidare. Jag vill inte ha hundra likadana hus, jag vill hellre ha många arkitekter som ritat så man får variation även i det som är producerat 2000 eller 2005.” (Intervju med HA planerare, s. 55).

Synen på vad det innebär att ta hänsyn till historien är en annan utgångspunkt i diskussionen om bevarande. Det är viktigt att kunna se den historiska utvecklingen även i miljonprogrammets områden, menar arkitekter och bostadsförvaltare och betonar då att man ska göra tillägg för att visa en utveckling, att lägga till årsringar för att skapa en historia. (Intervju med BG arkitekt, s. 18, CG vd bostadsföretag, s. 22).

”Jag tror det kan ha betydelse att man bevarar historien, de här områdena har en väldigt kort historia. /.../ Charmen med en stad är att det finns mycket historia där, det finns gammalt och det finns nytt. /.../ antingen kan man ju bygga nytt emellan [husen] då och få en historia på det viset, men finns inte den möjligheten så gäller det att visa det i själva ombyggnaden, den här historien”. (Intervju med BG arkitekt, s. 18-19)

Det finns en motsättning i hur man tolkar sitt förhållningssätt till historien. Förändringar och nya tillägg används som argument för att skapa en historia som visar att området förändras och utvecklas. (Intervju med BG arkitekt, s. 18). Från antikvariskt håll menar man att en varsam ombyggnad och ett bevarande av den befintliga bebyggelsen berättar områdets historia. Arkitekter/bostadsförvaltare använder samma argument om att det är viktigt att visa den historiska utvecklingen av bebyggelsemiljön. Men man kommer fram till olika slutsatser, där antikvarien vill bevara och visa det befintliga medan arkitekten vill lägga till årsringar för att skapa framtidens historia. Karakteristiskt för miljonprogrammets områden är att de kommit till i ett sammanhang och utformats

som en anläggning. Att då spara något enstaka hus kan göra att det blir otydligt varför man bevarar just det huset. (Intervju med KA antikvarie, s. 68).

En arkitekt skriver om vad bevarande är för miljonprogrammets byggnader.¹⁴³

Funktionalismen står på samma grund som den ”nya” arkitekturen; formen som uttrycker funktionen. Att ”bevara” kulturarvet från 1960-talet bör vara liktydigt med att utveckla byggnaderna från den tiden i sann funktionalistisk anda – att låta dem på nytt ge uttryck för funktioner och krav som finns idag. Vid ombyggnad av miljonprogrammet bör byggnadens funktioner tydligt framgå i arkitekturen, samtidigt som dess ursprung respekteras. Arkitektens attityd inför uppgiften bör vara ”respekt utan rädsla”.¹⁴⁴

Identitet och hemhörighet

Teorier om förhållandet mellan människa och byggd miljö visar att människors upplevelser av den fysiska miljön är grundläggande och att bebyggelsen i egenskap av meningsbärare förmedlar mänskliga erfarenheter och värden. Arkitekturen har betydelse för individens identitets- och meningsskapande.¹⁴⁵ Elisabeth Lilja, forskare inom kulturgeografi, refererar till Finn Werne, som säger att ”identiteten skapas i samspel med omgivningen genom att vi känslomässigt tar miljön i besittning. Relationen mellan denna ’osynliga arkitektur’, som vi alla byggt upp inom oss, och den yttre verkligheten avgör om vi känner lust eller olust inför arkitekturen och rummen i vår omgivning.”¹⁴⁶ Lilja skriver vidare att det vanliga sättet att värdera behov inom planeringen idag, är att anlägga ett negativt perspektiv och lyfta fram problemen, och till exempel tala om ”utsatta” områden. Det får sedan utgöra argument för att genomföra särskilda insatser i problemområden. Om de som kommer

---

143 Nordström (1999)

144 Ibid.

145 Lilja (1999) s.11

146 Ibid. s.17

utifrån inte ser de värden som de boende kan uppleva, då tar man ifrån människor deras självrespekt och självförtroende och ojämlikheten betonas.¹⁴⁷ Det som saknas är kunskap om att den byggda miljön också i segregerade förorter är en del av ett identitetsskapande där människan söker skapa en bild av sig själv och sin omgivning, en bild som kan visas upp för omvärlden.¹⁴⁸ Sådana processer tar tid och dagens snabba förändringar kan göra det svårare att skapa varaktiga känslomässiga bindningar till sin miljö och man riskerar att förlora förankringen i tillvaron. Lilja hävdar att det är viktigt att planera för identitet i framtidens planering, och att vara medveten om att den estetiska och etiska dimensionen är viktig.

Identitetsvärde beskrivs i *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*, som ett värde som sammanfattar de egenskaper hos en miljö som ger människan en upplevelse av trygghet, samhörighet och identifikation med sin miljö.¹⁴⁹

Vid förnyelse och förändring är det ofta områdets image och status som man vill förändra för att kunna locka nya boendekategorier exempelvis. När upprustningen av skärmtaket på Skolspåret i Hjällbo fick byggnadsvårdsbidrag blev det uppmärksammat i massmedia och bostadsförvaltaren insåg att det fanns positiva värden att ta fasta på. Positiva värden som kanske kan bidra till positiva förändringar inom andra områden också. Antikvarien menar att bostadsförvaltaren i det här fallet insåg att likaväl som man försöker lösa sociala problem vid ombyggnad av den fysiska miljön så kanske man kan höja statusen på området i omvärldens ögon. (Intervju med KA antikvarie, s. 66-67). K-märkningen av Skolspåret uppfattas som något positivt av de boende också, den anses viktig för att det höjer statusen på området. (Intervju med JA antikvarie, s. 62).

En byggnad som loftgångshuset ger en tydlig karaktär och identitet till Rymdtorget. I detaljplanen beskrivs loftgångshuset som skulpturalt och grafiskt med tidstypisk färgsättning med en ytbehandling som beskrivs som en rå men dekorativ betongyta. Den projekterande arkitekten menar att loftgångshuset med sitt formspråk har en så stark karaktär att det skulle vara svårt att förändra det till något annat, därför visas det ursprungliga huset respekt och det enda tillskottet är inglasning av trapphusen. (Intervju med EB arkitekt, s. 31).

---

147 Ibid. s.39-40

148 Ibid. s.100-102

149 Unnerbäck (2002) s.89

I arbetet med grönområden och hållplatsmiljöer i Bergsjön har medverkan från boende och verksamma i stadsdelen och framför allt barnen, varit ett led i att stärka en lokal identitet. Barnen har genom Stadsmuseets och skolans pedagogiska arbete genom studiebesök och stadsvandringar med tema betong lärt känna sin stadsdel bättre. Boende har på liknade sätt påverkat sin miljö genom att delta i trygghetsvandringar och inventeringar av problem och möjligheter som lett till förbättringar.

Bebyggelsen i miljonprogrammets bostadsområden berättar om en viktig del av 1900-talets samhällsbyggnadshistoria och den utgör många människors hembygd. Man bör därför förnya varsamt och genom förvaltning och underhållning ta vara på de kvaliteter som finns. Ett av argumenten för bevarande och varsam ombyggnad är att genom bebyggelsehistorien kunna berätta om områdets historiska utveckling för att stärka dess invånares identitet.

Arkitektonisk kvalitet

Variation, struktur och skala

Miljonprogrammet har genom åren ofta beskrivits som storskaligt och enformigt, ödsligt och produktionsanpassat.

”...med fasader av sjösten, regniga höstar utan löv var det mycket tungt. Fasadelementen var skadade, därför var nya fasader helt nödvändigt! Området var mycket slutet, ointagligt.”
(Intervju med CG vd bostadsföretag, s. 21-22).

I policydokument och projekt inom Storstadssatsningen är försöken till omvärdering tydliga. Storstadspolitiken har medverkat till att storstadsområdenas kulturvärden har uppmärksammas alltmer konstaterar man i propositionen *Framtidsformer. Handlingsprogram för arkitektur, formgivning och design*. I propositionen *Utveckling och rättvisa* betonas att man bör utföra förändringar på ett varsamt sätt.

Till det som samtliga intervjupersoner nämner som en värdefull egenskap i miljonprogrammets bostadsområden, är

att det finns exempel på fina grönområden och gårdsmiljöer. Gårdarna i västra Gårdsten anges som exempel på gårdsrum i lagom skala med uppvuxen vegetation, ursprungligen planerade av en duktig landskapsarkitekt. (Intervju med BG arkitekt, s. 19). Variation har skapats i den ursprungliga arkitekturen med olika hustyper och olika hushöjder, med speciellt utformade trapphus och hisstorn och loftgångars bröstningar med raster av ställister.

Samtidigt kritiseras storskaligheten och den ibland monotona upprepningen av likadana hus, av arkitekter, planerare och bostadsförvaltare som anser att det är just det storskaliga som behöver åtgärdas. I östra Gårdsten låg skivhusen i en lång rad och bildade en kompakt gråbrun mur åt öster. Det storskaliga och enformiga skulle man också kunna beskriva som effektivt och enhetligt. Karakteristiskt för en stor del av miljonprogrammets bebyggelse är en exponerad placering i höga lägen i landskapet, som genom sin volym blir tydliga i landskapet. Bebyggelsen är gestaltad som en helhet eller en anläggning i kontrast till omgivningen. Det finns ofta en klar geometri i gestaltningen av gångstråk, lekplatser och grönytor.¹⁵⁰

Skolspåret i Hjällbo nämns som ett av få undantag, där man har profilerat fasadelementen och skapat variation genom utformningen av balkongbröstningar, räcken, konstnärlig utsmyckning och snäckformade takdetaljer, vars form återkommer på gårdarna som nedgångar till de underjordiska garagen. Området består av ganska stora husvolymmer som grupperats kring ett stort grönt gårdsrum. På Skolspåret uppfattade man ändå att fasaderna var för grå och enhetliga och skapade variation genom att, vid upprustningen färgsätta trä- och plåtdetaljer i olika kulörer.

Vid förnyelsen i Gårdsten ville man skapa omväxling genom att ge fasaderna en helt ny färgsättning. Andra metoder man prövat i Gårdsten för att bryta storskaligheten är att dels riva ett par skivhus och ersätta med parhusbebyggelse, dels trappa ner gavlarna åt söder på några av skivhusen. Ytterligare åtgärder för att skapa variation är att tillföra burspråk, nya balkonger och takformer, ge fasaderna olika uttryck med individuellt utformade entréer och skapa mer rumslighet på gårdarna.

---

150 Samuelsson (2004) s. 12-13

Användbarhet, tillgänglighet och trygghet

Den fysiska strukturen med funktionsuppdelning och trafikseparering såsom sextiotalets planideal föreskrev, utgör ett grundproblem i miljonprogrammets stadsdelar. Bostadsområdena ligger ofta innanför en ringled för biltrafik med matargator som leder trafiken in i området och i utkanten ligger garage och parkeringsdäck. Stadsdelens inre blir en bilfri och trafiksäker miljö, men kontakten mellan gata och byggnad är borta och inga eller få entréer vetter mot gator eller gångvägar.¹⁵¹

I Boverkets rapport analyseras förutsättningarna för en långsiktigt hållbar utveckling i miljonprogrammets stadsdelar.¹⁵² Man konstaterar för det första att hållbar utveckling måste avse hela staden och att förortsområdena bör ingå som en naturlig del i planeringen för stadsförnyelse. Boverket framhåller också att kommunernas ansvar för bostadsförsörjning inte bara handlar om nyproduktion av bostäder utan i lika hög grad avser omsorg om befintliga bostäder. För det andra skriver Boverket att det är viktigt att knyta de enklavbyggda bostadsområdena till den övriga staden genom att successivt bygga ihop områdena med varandra och förbättra kommunikationerna genom till exempel en utbyggd kollektivtrafik. Den tredje frågan gäller levande torg i boendemiljöerna. För att skapa mötesplatser är det viktigt att förbättra den kommersiella och samhällsliga servicen i miljonprogrammets bostadsområden. Det är då också nödvändigt att kommunen har en genomtänkt strategi för handelns utveckling i regionen.

Många synpunkter i intervjumaterialet behandlar funktioner och karaktärsdrag som har med planstrukturen att göra. Det finns positiva sidor av stadsdelarnas struktur. En bilfri och trafiksäker miljö och fina grönområden bildas, där de inre delarna i området ofta präglas av mindre byggnader för daghem och skola. Strukturen med småskaliga gårdsmiljöer förbundna med gångstråk i västra Gårdsten ses som en tillgång. I östra Gårdsten upplevde man däremot att tillgänglighet och kommunikationer i husen och mellan hus, gårdar och parkeringsplatser fungerade dåligt. Husen bildar liksom en mur ut mot gatan och upplevdes som ointaglig.

Förattökattillgängligheten och förbättratkommunikationerna har nya, genomgående entréer skapats ut mot gatan i östra

---

151 Klasander (2001)

152 Boverket (2005) s. 97-109

Gårdsten. (Intervju med AG arkitekt, s. 8).

En viktig funktion i miljonprogrammets bostadsområden är som sagt att skapa ett väl fungerande, lokalt centrum med butiker och annan service. Och för affärernas möjligheter att fungera bra och överleva, spelar förekomsten av en bankomat en nyckelroll hävdar framför allt bostadsförvaltarna. (Intervju med CG vd bostadsföretag, s. 21, FB projektledare, s. 39). Torget skall vara lättillgängligt vare sig man kommer med bil, buss eller promenerande från bostadshusen intill. För att torget skall fungera som mötesplats måste miljön också kännas välkomnande och trevlig med möjligheter att sitta och titta på folk som passerar. För att öka trygghet och trivsel har man i Bergsjön rustat upp torgmiljöerna och även hållplatserna vid torgen har rustats upp. Ytterligare ansträngningar kunde göras för att dessa platser skall upplevas som mer hemtrevliga och mysiga menar en av de intervjuade. (Intervju med GB projektledare Agenda 21, s. 43-44).

Strukturen i miljonprogrammets stadsdelar som innebär trafiksäkra, bilfria områden har också nackdelar som att tillgängligheten blir sämre och gångstråk och grönområden kan kännas ödsliga och otrygga. Särskilt i Bergsjön som är en stor och kuperad stadsdel där bebyggelsen ligger utspridd, skulle genomfart för biltrafik på några ställen och en internbuss förbättra rörlighet och tillgänglighet. Åtgärder som diskuterats på senare år är möjligheten att leda in långsam biltrafik på gåendes villkor i stadsdelen med syftet att, dels öka tillgängligheten, dels koncentrera människors rörelser för att därigenom öka tryggheten.

Form och material

Schablonbilden av miljonprogrammets byggnader är att man enbart byggde storskaliga, enformiga skivhus i betong, men som beskrivits, utgör i själva verket lamellhus i tre våningar den vanligaste hustypen. Vidare är trä, tegel, skivmaterial och puts ett vanligare fasadmaterial än betong.

I miljonprogrammet betonas ofta byggnadernas grundvolym som skiva eller block. Långa skivhus på rad eller i svängda former uttrycker horisontalitet. Grupper av byggnader ordnas efter en tydlig genomstrukturerad princip i kontrast till landskapets mer organiska former. Uppreppning av byggnadsdelar som fönster, fasadskivor, balkonger och kassetter upprepas över fasaden och skapar vertikala och horisontala effekter. Skarpa

möten mellan mark och byggnadskropp, liksom mötet mellan byggnadskroppen och taket är ett typiskt drag, men också utföranden som visuellt ”lyfter upp” byggnadsvolymer från marken, vilket exemplifieras av husen på pilotis i västra Gårdsten.

Det finns också exempel på uttrycksfull gestaltning av miljonprogrammets byggnader. I nedanstående beskrivning ur ett projektarbete om loftgångshuset i Bergsjön används ord som ”estetiskt tilltalande helhet, fantasifull framtoning och estetisk ambition”.

”Loftgångshuset har.../många kvaliteter men saknar omsorg för detaljutformning och gott hantverk på de nära ytorna” /.../ inom industriproduktionens ramar [har man] använt sig av arkitektoniska medel för att skapa en estetiskt tilltalande helhet. Den grå betongen står i kontrast till starka färger. Det grafiska och kubistiska formspråket med små förskjutningar ger byggnaden en fantasifull framtoning. Rytme och proportioner har använts för att ge liv åt fasaderna. Det finns en estetisk ambition som klargörs i helheten men de ytor som ligger nära människorna, vid trappor, loftgångar och entréer, saknar finish och är inte vänliga att röra vid.”¹⁵³

Fasaden utefter loftgångar och balkonger i loftgångshuset på Rymdtorget, är klädda med träpanel som är ett vänligare material nära människan och ursprungligen var även handledare och balkongräcken i trä, men som senare ersatts med aluminium. Vid ombyggnaden byts dessa tillbaka till trä. Det är ofta vid senare ombyggnader som man har bytt ut byggnadsdelar som fönster, räcken och entrédörrar till aluminium, där det ursprungliga materialet varit trä.

Synpunkter på ett fasadmateriale som är mycket karakteristiskt för miljonprogrammet, visar sig också i intervjumaterialet. Arkitekter och bostadsförvaltare är särskilt angelägna om att måla över fasadelementen med frilagd ballast för att få ett ljusare uttryck. I de flesta förnyelseprojekten vill man verkligen bli av med elementen med frilagd ballast av dansk sjösten. Den anses mörk och dyster och den bidrar till det monotona intrycket eftersom den täcker fasaderna i ganska

---

153 Granath och Hansson (2004) s. 5

stora områden. Försök har gjorts att tvätta fasadelementen med blandat resultat, det är svårt att laga när stenar lossar. (Intervju med BG arkitekt, s. 16).

Symbolvärde

Mycket av storstadsarbetet handlar om att förändra den negativa bilden av miljonprogramsområdena.

De massmediala skildringarna av Tensta och Rinkeby i början på 1970-talet skildrar det permanent ofärdiga, det smutsiga och det skräpiga. I slutet på 1970-talet är det kriminalitet och sociala problem som dominerar rapporteringen och till sist är det invandrarna.¹⁵⁴ Denna diskurs, detta sätt att beskriva förorterna har särskilt drabbat de storskaliga miljonprogramsområden i landet. Författarna till *Miljonprogram och media. Föreställningar om människor och förorter*, analyserar foton och konstaterar att ett vanligt sätt att skildra miljonprogramsförorten är att framställa husen som mycket stora, som nästan kväver den "lilla människan" på bilden.¹⁵⁵ Följande citat understryker skildringen av stora hus.

"Bilden av en kilometerlång mur har alltid funnits med i tidningarna, för att visa hur hemskt det är här". (Intervju med CG vd bostadsföretag, s. 21)

"Bilden av Hammarkullen är ju ett antal väldigt höga skivhus, men stadsdelen är egentligen väldigt varierad. Bilden och associationen människor får är en sak [verkligheten en annan]." (Intervju med KA antikvarie, s. 66).

Det senare citatet handlar om den mentala bild man associerar till när man hör namnet på förorten. En association som bygger på att man många gånger sett fotografier av husen i tidningsartiklar, som ofta skildrat storskalighet och sociala problem. I Gårdsten väljer man att göra omfattande ombyggnader för att visa upp en positiv bild av ett fräscht, välskött och modernt bostadsområde. Man fokuserar på miljömässig hållbarhet när man vill uppmärksamma positiva

---

154 Ericsson et al (2002) s. 17-19

155 Ibid.

projekt som till exempel Solhusen med solfångare och växthus. När Skolspåret får byggnadsvårdsbidrag för upprustning av skärmtaket och kulturmiljövården uppmärksammar området som kulturhistoriskt värdefullt, får det positiv betydelse för områdets image och identitet. På samma sätt har man uppmärksammat bebyggelsen vid Rymdtorget som kulturhistoriskt värdefull och q-märkt husen i detaljplanen.

”Arkitekturen är självklart en viktig upplevelse i ett bostadsområde, men det övergripande är ändå att kunna ta hem sina kamrater till området där man bor och visa dem att man lever i en bra, ombonad och trygg miljö, och inte i något nedkladdat område.” (Intervju med AG arkitekt, s. 12).

I Bergsjön satsade man på att rusta upp ett gångstråk och en lekplats och lyckas på det viset locka besökare från andra stadsdelar. Ofta har man föreställningar om platser man inte ens besökt, det är därför viktigt att även kunna locka tillfälliga besökare också till miljonprogrammets stadsdelar. Mycket positiv uppmärksamhet fick också de projekt där skolbarn och lärare i samverkan med stadsmuseet och trafikkontoret bland andra, smyckade ut spårvagnshållplatser. Den positiva uppmärksamheten stärker eleverna, de boende och skolans personal och ger en mer nyanserad bild av stadsdelen.¹⁵⁶

”Det är ju när man är på platsen som man känner att här är ju jättebra. Även om det finns brister så är det inte det jättehemska som man föreställer sig.” (Intervju med GB Agenda 21 projektledare, s. 47).

Det har också funnits mer positiva bilder från förr, som skulle kunna lyftas fram på nytt.

”Vattentornet är en otroligt vacker byggnad, den växer upp som en svamp. På gamla bilder syns det, nu är det dolt i grönska. /.../ Det har varit ett viktigt signum för stadsdelen.” (Intervju med GB Agenda 21 projektledare, s. 51).

---

156 Östman (2003) s. 7

Arkitekter menar att lägenheterna i miljonprogrammet oftast har hög kvalitet. Andra positiva särdrag är exempel på fina, upp vuxna grönområden. Men ett monotont upprepande av huskroppar och ensidigt använda material ger en bild av tristess som man vill förändra genom att skapa variation med hjälp av ny färgsättning, ombyggnad, rivning av hela eller delar av hus för att ersätta med ny bebyggelse. Argument för sådana förändringar är också ge områden en ny image. Andra argument är behovet av att åtgärda tekniska problem och förbättra dåligt fungerande kommunikationer och utbudet av service till exempel.

Miljöanpassat byggande

Resurshushållning och långsiktighet

Hållbar utveckling i miljonprogrammet handlar framför allt om att ta vara på den resurs bebyggelsen utgör för boende, verksamma och samhället i sin helhet. Stadsdelen och bostadsområdet skall vara en självklar del av hela staden för att kunna utvecklas. Egenskaper som tillgänglighet, trygghet och bra kommunikationer har betydelse när man vill utveckla och förbättra miljonprogrammets områden. För Bergsjön är det tydligt att en positiv utveckling är beroende av förbättrade kommunikationer även inom stadsdelen, med både biltrafik på vissa gator och i form av en internbuss. Projektledaren för Agenda 21-kontoret menar att länka ihop stadsdelen med resten av staden och länka ihop bostadsområdena med varandra genom förtätning eller kompletteringsbebyggelse, är angelägna insatser för att stärka stadsdelen. (Intervju med GB projektledare Agenda 21, s. 45). Bergsjöns fina grönområden är en kvalitet i stadsdelen, men samtidigt kan naturområdena utgöra en källa till otrygghet. Bostadsområdena ligger som isolerade öar och projektledaren påpekar att det är viktigt att vårda mellanrummen mellan husen. Man skulle också kunna öka tryggheten med kompletteringsbebyggelse, samtidigt som man då tillfredställer behovet av nya bostäder.

”Och att jag tror att man kan bygga sig ur den här segregationen, men det är ingen som vågar ta steget. Det finns flera platser där du skulle kunna förtäta /.../ Du har Stjärnbildsgatan

och vattentornet där man skulle kunna klättra upp med småskaliga hus, jättespännande. Och det skulle ju göra att det lyste i fönster och du skulle känna dig mycket tryggare när du rörde dig i stadsdelen. Stadsdelen är definitivt utvecklingsbar /.../ ”. (Intervju med GB projektledare Agenda 21, s. 45).

Ekologiska material och minskad energianvändning

Att sanera radon, och fogar med PCB och laga skadad betong utgör omfattande arbetsuppgifter för framtiden. I Hjällbo har en stor mängd PCB-fogar tagits bort. Men framför allt handlar miljöanpassningen om att spara energi. Exempel på åtgärder här är förnyelsen i västra Gårdsten med solfångare och individuell värme- och varmvattenmätning. Dessutom glasades sydfasadernas balkonger in, för att åstadkomma passiv förvärmning av friskluft till lägenheterna som ett sätt att spara energi. Ombyggnaden innebär att man byter till nya material som förändrar den ursprungliga fasadens materialkaraktär.

”Motsättningen ligger i att fullt fungerande byggnadsdelar måste bytas ut för att kunna uppnå framtida energibesparingar i kombination med att fasaden skall få ett helt, rent och nytt uttryck.”¹⁵⁷

Bostadsförvaltare och andra ser miljonprogrammet som en resurs, men behäftat med en mängd tekniska och sociala problem.

Hållbarhet en trend vid ombyggnad?

Internationella och nationella mål för hållbar utveckling har idag stor betydelse för nybyggnad, ombyggnad och förvaltning konstaterar Sonja Vidén i sitt konferensbidrag ”Architectural Ideals in Rebuilding and Rehabilitation of Modern Housing.”¹⁵⁸ Dagens ansträngningar att skapa en hållbar utveckling i rekordårens områden handlar ofta om tekniska installationer och nya vitvaror. Men det finns också

---

157 Samuelsson (2004) s. 96

158 Vidén (2004) s. 5

exempel på installation av solfångare, tilläggsisolering, ny ventilationsteknik på hustak och nya byggnader för sopsortering på gårdar, förändringar som ofta innebär att den arkitektoniska karaktären starkt förändras.¹⁵⁹ Introduktionen av 'gröna tak' har en positiv inverkan genom att den platta takformen kan behållas.¹⁶⁰ En viktig förändring som sällan ifrågasatts är utvecklingen av bostadsområdenas grönområden med nya planteringar, slingrande gångvägar, vattenkanaler, dammar och våtmarksparkar. Nya mötesplatser skapas som berikar miljön i bostadsområdet.¹⁶¹

Miljöanpassning används också för att skapa positiva symboliska värden. Ofta är det ett uttalat mål att den ekologiska ombyggnaden ska synas tydligt för att kommunicera en ny image. Miljö, ekonomi och hyresgästinflytande var huvudpunkterna vid ombyggnaden av Solhusen i Gårdsten, berättar direktören för bostadsföretaget. Arkitektens form är underordnad de boendes behov, det är det inre livet och möjligheterna som har betydelse fortsätter hon. De fysiska förändringarna har inneburit nya arbetstillfällen genom bygg- och fastighetsutbildningar för de boende och hyresgästerna har haft inflytande på ombyggnaden. Att hyresgästerna bryr sig om sin miljö och känner tillit till hur förvaltningen sköts har också betydelse ur fastighetsekonomisk synvinkel. På det viset har arkitekturen indirekt betydelse för förändringar av självuppfattning och omvärldens syn på Gårdsten. (Intervju med CG vd bostadsföretag).

---

159 Ibid. s. 5

160 Ibid. s. 6

161 Ibid. s. 6-7

8. AVSLUTANDE REFLEKTIONER

Syftet med denna studie är att belysa uppfattningar och värderingar i förändring kring arkitektonisk kvalitet, kulturhistoriska värden och miljöanpassat byggande som delar av en hållbar utveckling i miljonprogrammets bostadsområden och hur dessa kommer till uttryck vid ombyggnad och förnyelse som genomförts vid 2000-talets början. Jag har bland annat studerat policydokument för den byggda miljön som redovisar synen på hållbar utveckling i staden och i förorten. Med utgångspunkt från några studerade förnyelseexempel har jag intervjuat arkitekter, antikvarier, planerare och bostadsförvaltare om deras synsätt och föreställningar i förnyelsearbetet vilket jag diskuterat och analyserat i föregående kapitel. Studien har lett till fram till några reflektioner som redovisas nedan.

Omvärdering av arkitekturen

Miljonprogrammets bostadsområden har på ett onyanserat sätt kritiserats alltsedan de byggdes, men en omvärdering pågår sen 1990-talet. Denna omsvängning går att avläsa såväl inom forskningen som i den politiska debatten och i media. Förorten kan nu beskrivas som platsen för ny, spännande ungdoms- och musikkultur. Förortsmiljöerna har också blivit scen för tv- och filminspelningar. I tidningen Gringo som startades för ett par år sedan är det uttalade målet att ge en positiv motbild av miljonprogrammet och låta dess invånare komma till tals.

Böcker och forskningsrapporter som behandlar miljonprogrammet ur ett arkitektoniskt och kulturhistoriskt perspektiv har publicerats i ökande omfattning. De handlar delvis om hur man skall åtgärda problem och brister men också kvaliteter i bebyggelsen uppmärksammas. Insikten att också miljonprogrammet är någons hembygd framträder liksom att miljonprogrammet och dess invånare bör behandlas med respekt vid förnyelse. Dokument i form av utredningar och propositioner uppmärksammar miljonprogrammets förortsmiljöer och hävdar att de bör utvecklas på ett varsamt sätt. Viktiga aspekter som jag utläser ur dessa dokument

behandlar frågor om hållbar utveckling, rättvisa, varsamhet, kulturhistoriska värden och kunskap. En aspekt är alltså frågan om hållbar utveckling där man konstaterar att bebyggelsen utgör en resurs att hushålla med. En annan aspekt behandlar rena rättviseskäl, att verka för jämlika levnadsvillkor och bostadsmiljöer för alla storstädernas invånare, och då inkluderas även utsatta stadsdelar. En förutsättning för en varsam utveckling där man tar tillvara de kulturhistoriska och arkitektoniska värdena i miljonprogrammet är att man har kunskap om bebyggelsen. Behovet av kunskapsuppbyggnad ledde till att Riksantikvarieämbetet kring år 2000 fick uppdraget att dokumentera efterkrigstidens bebyggelse och utveckla metoder för varsam förnyelse. Förhållningssättet till miljonprogrammet har blivit mer konstruktivt.

Olika roller och synsätt

Resultatet från intervjuerna i mina fallstudier, tillsammans med forskning och andra dokument, visar att synpunkterna på ombyggnad och förnyelse i miljonprogrammet är mångskiftande. Betydelsen av att låta bebyggelsen berätta om den historiska utvecklingen uttrycktes av samtliga intervjuade som något viktigt. Men argumenten för att visa en historisk utveckling leder fram till olika slutsatser. Den tydligaste tendensen är att antikvarierna vill bevara den ursprungliga bebyggelsen som historiska dokument som bärare av en berättelse om byggnadsteknik, arkitektur- och samhällshistoria under 1960- och 70 talens bostadspolitiska satsning. Arkitekter och bostadsförvaltare menar å sin sida att historien i miljonprogramsområdena är kort och man vill lägga till årsringar i bebyggelsen för att visa en förändring och utvecklingshistoria. Men det finns också exempel på att arkitekter intresserar sig för den ursprungliga gestaltningen vid ombyggnad och till exempel vill återföra en byggnad till ett tidigare utseende. Ofta görs från kulturmiljövårdens sida ett urval och man uppmärksammar särskilt bostadsområden som har en mer genomarbetad arkitektonisk gestaltning med karakteristiska detaljer. Arkitekter har i storstadsarbetet haft ett uttalat uppdrag att ge förslag på åtgärder för att förbättra och utveckla bebyggelsen och ge det ny gestaltning. Det kan handla om att skapa variation genom att förändra utformningen av husen eller att åtgärda tekniska brister. Det handlar också i stor utsträckning om att lösa funktionella problem.

Förslag till ombyggnader eller nytillskott skall ges ny gestalt. Fastighetsägaren/bostadsförvaltaren önskar i en del fall att göra något spektakulärt, något som verkligen syns och märks för att visa att något positivt händer mot bakgrund av den negativa bild som funnits av miljonprogrammets bostadsområden under så lång tid. För att locka nya kategorier boende väljer man kanske att göra omfattande förändringar för att skapa nya lägenheter med en ny image. Också tekniska förbättringar och minskade energikostnader har stor betydelse i förnyelsen från ett fastighetsekonomiskt och hållbarhetsperspektiv. Antikvariens roll å sin sida är att berätta om bebyggelsens historia och om hur människornas liv på platsen gestaltat sig. Antikvariens uppgift är också att bevara den berättelsen för framtiden genom att dokumentera, motivera och ge underlag för beslut om kulturhistorisk värdering som ett instrument i planeringen för lagstiftning och skydd av byggnader och bebyggelsemiljöer. Men också att lyssna till och dokumentera brukarnas berättelser.

Behovet av förändringar bottnar ofta i tekniska problem och funktionella brister i ett område oavsett kulturhistoriskt värde, och uppgiften för arkitekter och planerare är att arbeta med förslag till åtgärder för att rusta upp bostadshus, bygga balkonger och nya tvättstugor, och förbättra tillgängligheten både i lägenheterna och i området i stort. Bra kommunikationer, bättre utbyggd kollektivtrafik, kommersiell och samhällelig service är andra förutsättningar för att invånarnas vardagsliv ska fungera. Det finns också andra anledningar till viljan att förändra än tekniska brister eller arkitektoniska egenskaper, främst orsaker av social karaktär. Det finns idag en medvetenhet om att det är nödvändigt att åtgärda sociala problem som beror på arbetslöshet och utanförskap samtidigt som man rustar upp den fysiska miljön, men detta får inte alltid genomslag i praktiken. Ett mål med att skapa nya lägenheter och tillföra byggnader med andra upplåtelseformer än hyresrätten, är att öka mångfalden och kunna erbjuda stadsdelens invånare möjligheten att göra boendekarriär men också för att locka ekonomiskt starkare hushåll till ett område. Följden blir kanske att utsatta grupper vid en ombyggnad inte har möjlighet att flytta tillbaka, utan hamnar i andra områden och att man därmed bara flyttar problemen.

För att nå bra samsyn vid förnyelse av miljonprogrammets bostadsområden fordras en fördjupad dialog och stor kunskap om bebyggelsens kvaliteter och brister.

Förhållningssätt – hur gör man?

Nedan för jag ett resonemang kring hur man kan diskutera förnyelse samtidigt som man tar hänsyn till aspekter som bebyggelsens arkitektoniska karaktär, ursprunglighet och identitet. Jag reflekterar vidare kring frågan hur man kan förmedla den bebyggelsehistoriska berättelsen samtidigt som man utvecklar arkitektoniska egenskaper och miljöanpassar bebyggelsen. För att illustrera resonemanget avslutar jag med några exempel på förnyelse av ett av miljonprogrammets storskaliga hustyper, skivhuset.

Det finns en mängd orsaker till att man vill genomföra förändringar i miljonprogrammets områden. De spårökande begreppen jag använde i analysen visar viljeinriktningen kring förnyelsearbetet och utgör samtidigt en problembild med exempel på orsaker till att man vill genomföra förändringar i miljonprogrammets områden.

Arkitekturen i miljonprogrammets bostadsområden har egenskaper som förknippas med något negativt. Dessa egenskaper är samtidigt mycket karakteristiska för miljonprogrammet. Hur kan man på ett nyanserat sätt förnya med hänsyn till kulturhistoriskt värde, arkitektonisk kvalitet och miljöanpassat byggande? Planstrukturen, med trafikdifferentiering och funktionsseparering är ett sådant utmärkande drag. Bostadsområdena ligger isolerade från andra områden i utkanten av staden. Denna planidé innebär att miljonprogrammets områden också har ensidig funktion i form av boende. Även brister i kommunikationer på flera nivåer, stadsnivå, områdesnivå och husnivå, är vanliga problem. En annan egenskap är storskaligheten vilket inte bara betyder grupper med stora skivhus utan också lägre bebyggelse i stor mängd med likadan utformning. Frågan om otrygghet hänger vid sidan om sociala problem samman med planstrukturen med spridd bebyggelse och stora grönområden som kan kännas ödsliga. Ytterligare en egenskap som förknippas med miljonprogrammet är det negativa symbolvärdet och den bild som förmedlats i media under lång tid. Vidare innebär miljödimensionen att förändringar behövs göras i bebyggelsen för att spara energi och byta ut miljöfarliga material som till exempel PCB och eternit. Vissa av miljonprogrammets fasadmateriel upplevs av många som dystra och monotona. Betongelement med ballast av dansk sjösten, ett fasadmateriel som är starkt förknippat med miljonprogrammet, är ett

karaktärsdrag som man ofta vill förändra.

Dessa ”problemegenskaper” använder jag som spårsökande begrepp för att beskriva vad och varför man vill genomföra förändringar i miljonprogrammet. Negativa egenskaper är förknippade med svårtillgänglig planstruktur, ensidig funktion, storskalighet, monoton, negativt symbolvärde/stigmatisering, otrygghet, energislöseri och miljöfarliga material. Ovanstående karaktärsdrag bildar grunden för argumenten för att genomföra förändringar.

Jag länkar de spårsökande begreppen för ”problemegenskaper” med de spårsökande begreppen för arkitektonisk kvalitet, kulturhistoriskt värde och miljöanpassat byggande, som användes i analysen av miljonprogrammets karaktärsdrag (kapitel 7). Det var bland annat positivt laddade egenskaper som användbarhet, tillgänglighet, variation och trygghet. Skala, form och material är mer neutrala egenskaper, som i diskussionen handlade om att förändra det storskaliga till något mer småskaligt med varierande former. Andra aspekter på förnyelsearbetet är bevarande, ursprunglighet och historisk berättelse, begrepp som knyts till kulturhistoriskt värde. Det handlar om att till exempel bevara den ursprungliga arkitektoniska karaktären för att kunna berätta om den bebyggelsehistoriska utvecklingen. Aspekter av betydelse för miljöanpassat byggande som innebär långsiktighet och resurshushållning, är energibesparande åtgärder och användning av ekologiska material.

"Problemegenskaper"	Viljeinriktning/åtgärder i bebyggelsemiljön		
	arkitektur	kulturhistoria	miljö
planstruktur	användbarhet, tillgänglighet, överblickbarhet	bevarande, ursprunglighet, historisk berättelse, påverka synsätt	resurshushållning, långsiktighet
ensidighet i funktion	variation, komplettering med nya verksamheter		
storskalighet	småskalig		
monotoni	variation i skala, form material		
negativt symbolvärde	förändrad gestalt		
otrygghet	trygghet, överblick, orienterbarhet		
miljöfarligt, energislöseri	"solhus", ny miljöteknik		

Tabell med spårsökande begrepp

De brister som planstrukturen för med sig kan till exempel åtgärdas genom att länka ihop stadsdelar och bostadsområden med varandra genom ny bebyggelse. Trafiknätets form av trädstruktur som hindrar genomströmning kan förändras genom att gatunätet i intilliggande stadsdelar kopplas ihop med nya gatusträckningar så att vägnätet blir mer sammanhängande, 'rutnätsartat'. Att underlätta kommunikationerna kan ge fler besökare som i sin tur förbättrar kundunderlaget till butiker och andra verksamheter. Och fler människor som rör sig i ett område betyder större trygghet och innebär också möjlighet till kontakt.

Man kunde invända att miljonprogrammets planstruktur som det mest typiska karaktärsdraget borde bevaras som ett historiskt dokument. Men jag menar att man kan utforma ny bebyggelse och vägar så att man ser att det är senare tillägg. På det viset kan man visuellt avläsa en tidigare gatustruktur men slippa nackdelarna med trafikdifferentieringen. Att avläsa stadens utveckling blir spännande när det finns kontraster. Husen ser annorlunda ut utanför den gamla stadens ringmur eller vallgrav och utanför 1800-talets kvarterstad tar lamellhusplaner från 1930-talet vid. Jag tror inte att det måste finnas ett geografiskt avstånd till miljonprogramsfororten för att det ändå ska gå att uppleva var gränsen en gång gick. Samtidigt måste man ta hänsyn till och bevara miljonprogrammets naturområden i en lämplig omfattning. Det finns en konflikt mellan lokalisering av ny bebyggelse på mark som kanske är uppskattade strövområden för många av de boende. En stor andel av invånarna ser naturen som en tillgång,¹⁶² samtidigt som en del gångstråk och hållplatsmiljöer känns otrygga för andra.

Den ensidiga funktionen med nästan uteslutande boende är också ett typiskt karaktärsdrag i miljonprogrammet. Det är önskvärt att öka mångfalden av verksamheter för att stärka de lokala torgen och skapa en långsiktigt hållbar och trivsam boendemiljö. Ursprungligen har det funnits lokaler för föreningsverksamhet och småbutiker i en del av bostadshusens bottenvåningar eller i fristående byggnader. Idémässigt är det inget nytt inslag i miljön och ursprungligen planerades att inslaget av arbets- och verksamhetsområden skulle vara betydligt större i anslutning till de nya stadsdelarna än det sedan blev. Det kan vara positivt att tillföra verksamhetslokaler i bostadshusens bottenvåningar eller i tillbyggnader. Det är då viktigt *hur* man gör, att man lägger till det nya på ett sådant

---

162 Norén Bretzer (2004)

Nya genomgående entréer, östra Gårdsten

sätt att det ursprungliga huset går att avläsa.

Bristande kommunikationer är vanliga som ett resultat av placeringen av bostadsområdena i stadens periferi, med långa avstånd som följd. Ibland finns det även brister på områdesnivå med dåliga kommunikationer i och mellan husen och de olika bostadsområdena. I Bergsjön kompenseras det utspridda byggnadssättet i en kuperad terräng och långa avstånd till hållplatser med en nyligen införd internbuss. För att underlätta tillgängligheten och förbättra tryggheten har man i östra Gårdsten byggt genomgående entréer som är upplysta på kvällen och man har förbättrat gångstråken, förändringar som är en följd av de boendes önskemål. De nya glasade entrébyggnaderna har formats som relativt stora, stående rektangulära boxar, uppförda i två våningar för att ta upp nivåskillnaden från gårdssidan. Den rektangulära formen passar husets ursprungliga grundform.

Med storskalighet kan man mena stora skivhus, men också områden med låga lamellhus i stor mängd med samma fasadmateriell kan ge upplevelse av monotonitet. I områden med fasadelement av betong med ballast av frilagt stenmaterial, målas ofta fasaderna i ljusa kulörer. På Skolspåret i Hjällbo, ett område med mer artikulerad arkitektonisk gestaltning redan från början, har fasadelementen behållits som de är, man målade istället plåt- och trädetaljer för att skapa variation och identitet i området. Sammantaget kan många mindre åtgärder som nya balkonger, genomgående entréer, ny fasadfärg och sadeltak, betyda att husen förändras mycket. Det förändrade uttrycket blir tydligt när det finns hus med ursprunglig utformning intill de ombyggda. Arkitekturen i miljonprogrammet har ofta tillkommit som en hel anläggning och det kan därför ge ett splittrat intryck om enskilda hus bevaras, för att med sitt autentiska fasadmateriell av betongelement med ballast av dansk sjösten berätta om bebyggelsens utseende före förnyelsen.

Att bevara de storskaliga husens grundform har störst betydelse för helhetsintrycket något som jag försöker visa i exemplen nedan. Vid en jämförelse av olika skivhus som förnyats på olika sätt kan man se hur förändringen varit mer eller mindre varsam. Varsam ombyggnad innebär, att behålla den raka kommunikationen mellan betraktaren och den ursprungliga arkitekturen genom att byta ut eller tillföra element på ett sådant sätt att formspråket fortsatt blir

Skolspåret, Hjällbo

begripligt.¹⁶³

På Skolspåret har man bevarat det ursprungliga arkitektoniska uttrycket och färgsättningen av trä- och plåtdetaljer blir som en markering, ett förtydligande av konturen. Skivhusens grundform på Hjällbo Lillgata är intakt, vilket jag menar är viktigt ur arkitektonisk synpunkt, att behålla byggnadens grundform är överordnat en förändrad kulör för att behålla ett helhetsintryck. De byggnader som är svårast att förstå och placera i sitt sammanhang är husen i Hjällbo Centrum som försetts med en för hustypen främmande takform. Hela fasaden har målats med en ganska stark kulör, vilket gör fasaden till en tung sammanhängande väggskiva. Den raka kommunikationen med den ursprungliga arkitekturen är bruten. Ofta har man gestaltat miljonprogrammets fasader med horisontaler och vertikaler med fönsterband, trapphusfönster, indragna balkonger och fönster av olika storlek rytmiskt placerade för att skapa mönster och liv i fasaden. Skivhuset i östra Gårdsten med terrasserade gavlar, nya balkonger, entréer och takfot har bidragit till skivans upplösta form.

Andra orsaker till förnyelse är den ekologiska aspekten. Energifrågan är en av de viktigaste frågorna att lösa för en framtida hållbar utveckling. Möjligtvis är minskade energikostnader med hjälp av solfångare eller annan miljöteknik en så positiv och viktig förändring ur miljösynpunkt att man i en avvägning får acceptera en starkt förändrad arkitektonisk utformning. Intentionen med solhusen var att den 'ekologiska' ombyggnaden skulle synas. Ombyggnadsarkitekten hävdar att miljonprogrammets hus är tillkomna i en funktionalistisk anda som innebär att en utveckling av byggnaderna genom att ge uttryck för dagens funktioner och krav är ett konstruktivt förhållningssätt vid förnyelse.¹⁶⁴ Det skulle kunna betyda att alla förändringar då kan försvaras med nya tekniska funktionskrav. Frågan är hur man kan tillföra hållbar teknik som solfångare och andra alternativa energikällor utan att starkt förändra den ursprungliga arkitekturen. Det är åter en fråga hur de nya tillskotten gestaltas. Ombyggnadsarkitekten har bemödat sig om anpassning till hustypen, genom att placera solcellerna en bit innanför takkanten så att man kan uppfatta den ursprungliga byggnadsvolymen och uppleva solcellspanelerna som nytillskott. Han undvek också att göra

163 Bohm (2001) s. 89.

164 Nordström (1999)

Hjällbo Lillgata, Hjällbo efter ombyggnad

Bergsgårdsgärdet, Hjällbo före ombyggnad. Foto Maja Lundquist, Bebyggelseregistret, RAÄ

Bergsgårdsgärdet, Hjällbo efter ombyggnad

Östra Gårdsten

Västra Gårdsten

en takuppbyggnad med sadeltaksform som inneburit en större förändring av byggnadens form.

Mycket av storstadsarbetet handlar som tidigare nämnts, om att förändra den negativa bilden av miljonprogramsområdena. Ambitionen att förändra det ursprungliga och skapa nytt och att förändra den arkitektoniska formen, har ett symboliskt värde för att skapa en positiv motbild. Symbolen för det nya är 'moderna' tillägg, till exempel i form av lägenheter med stora terrasser. Eller också fokuserar man på hållbar utveckling och skapar uppmärksamhet kring solfångare och växthus. Ett annat sätt att arbeta med det symboliska värdet kan vara att se till den arkitektoniska karaktären och uppmärksamma kulturhistoriska värden som K-märkningen av Skolspåret är exempel på.

Det angelägna är att skapa en arkitektur och bebyggelsemiljö som tillgodoser nutida önskemål i fråga om funktion, trivsel och trygghet, samtidigt som man tar tillvara karaktärsdrag i det befintliga, för att ge en kontinuerlig förnyelse och en levande och fattbar berättelse om stadens och bostadsområdets utveckling. Förutsättningarna för det är en levande och medveten diskussion mellan många parter, utgående från så rika kunskaper om bebyggelse, förnyelsemetoder och olika förhållningssätt som möjligt. Med den här uppsatsen vill jag bidra till detta.

SUMMARY

In Sweden since the mid-1990s there has been a marked goal-oriented policy to regenerate the dwellings built during the era of the so-called 'Million Homes Programme'. Primarily the aim has been to change shortcomings regarding social and economic circumstances, in addition to ethnic segregation. An important approach has been to re-evaluate the building stock – from having been regarded as unattractive to becoming appreciated by the residents and the world around. The Large City Policy involves investment in the development of the deprived areas in the bigger cities (2001-2004). As an instrument to implement investment in these cities a so-called development agreement between the state and the local authority was initiated. A total of 24 districts in seven local authority areas have received economic support under the auspices of the Large City Agreement. Four of these districts have been in Göteborg: Bergsjön, Gårdsten, Hjällbo and Norra Biskopsgården. I participated in the evaluation of the governmental investments in Göteborg and through this monitored investments in the built environment. Within the framework of this evaluation it was not possible to analyse the arguments and practical side of the refurbishment of the built environment and the re-evaluation process on which it was based. Instead I have continued with this task in this licentiate thesis.

A considerable refurbishment of dwelling and buildings was carried out in these cities from the mid-1970s to the beginning of the 1990s. This applied primarily to buildings originally built prior to the 1960s. The architecture and cultural history of the Million Homes Programme first came into focus towards the end of the 1990s as a component in the investment in the suburbs of the large cities.

The aim of this study is to throw light on changing notions and values regarding architectural quality, cultural heritage values and environmentally-adapted construction in the built environments of the Million Homes Programme, and how these were expressed during the refurbishment and renewal works carried out at the beginning of the 21st century.

Issues that have steered this task have been:

- How are buildings evaluated by the actors of different professions?
- How do different actors want to change things through developing the physical environment?

- What are the arguments for different solutions propagated for by architects, heritage conservation officials, planners and property owners/management companies?

This study is oriented towards investigation and understanding, where different evaluations and opinions about the Million Homes Programme are examined. My research work is comprised of a qualitative study including both a descriptive part dealing with the building stock, development and regeneration of the Million Homes Programme, and a part dealing with case studies of some renewal projects in three districts in Göteborg: Bergsjön, Hjällbo and Gårdsten, all of which were included in the Large City Investment Policy. What these concrete examples look like after refurbishment and regeneration is studied, these cases being analysed from three aspects: architectural quality, heritage value and environmentally-adapted construction.

Those renewal projects selected illustrate a number of different approaches; everything from quite considerable changes to more sensitive measures.

Refurbishment & regeneration	Cultural heritage designation	Projects for developing the outdoor environment
Refurbishment of solar housing at west Gårdsten Terracing of apartment blocks at east Gårdsten Renewal at Hjällbo Lillgata, Hjällbo	Heritage listing of Skolspåret in Hjällbo Sensitive refurbishment of access deck apartments at Rymdtorget, Bergsjön	Refurbishment of square and green spaces at Bergsjön

Projects in the case study

In the case studies interviews were carried out with property managers, representatives for heritage conservation, architects and planning officials from the City Building & Planning Administration, and these constitute part of my empirical material. The purpose of the interviews is to illustrate various aspects and questions concerning evaluations:

- What are the qualities and shortcomings of the building stock of the Million Homes Programme identified by the various actors?
- What are the qualities one wants to preserve, alternatively eliminate or modify?
- How does one regard heritage values and architectural

qualities?

- What does sustainability involve when changing the residential districts stemming from the Million Homes Programme?
- What does sensitivity involve with regard to renewal?
- How do the various actors with their different backgrounds and professional roles regard the building stock? And what effect does this have in practise on the renewal and refurbishment?

The residential districts stemming from the Million Homes Programme have been criticised in a biased manner ever since they were built, but a re-evaluation is now underway. This change of attitude can be identified both within the research field and in the political debates and in the media.

Books and research reports dealing with the Million Homes Programme from an architectural and cultural heritage perspective are being published to an increasing degree. These partly take up how problems and shortcoming can be alleviated, but also draw attention to qualities the building have. Documents in the form of investigations and proposals draw attention to the suburban environments of the Million Homes Programme, maintaining they should be redeveloped in a sensitive manner. A survey of these reveals there is an attuned direction and debate concerning sustainable development, good built environment and heritage values in urban planning spheres. There is a focus on the importance of the physical environment and this even applies to the more recent building stock in the city suburbs. One aspect is the issue of sustainable development where one can say that buildings are a resource to keep house of. Another aspect is one of fairness; to work for equality regarding living conditions and housing environments for all the city residents, and this also includes districts suffering from deprivation. A prerequisite for a sensitive and careful development making use of the heritage and architectural values of the Million Homes Programme is that one has knowledge about the building stock. Around 2000 this need to build up knowledge led to the National Heritage Board being commissioned to document post World War II buildings and to develop methods for sensitive renewal.

When one observes how the Million Homes Programme was built up one sees how broadly diverse perspectives and practises have been applied. Apart from matters concerning pure maintenance, throughout the years inputs have mostly

resulted in comprehensive changes of the architecture. The perspective on the housing stock from these 'record years' has successively changed, and today any changes implemented are desired to be more sensitive, both for the buildings and their residents. The attitude towards the Million Homes Programme has become more constructive.

The findings from the interviews in my case studies together with research and other documentations reveal that the views about renewal and refurbishment of the Million Homes Programme are varied. Architects in the Large City project have been specifically commissioned to provide proposals for measures to improve and develop the building stock and to give it a new form. This may involve creating variation by changing the design of the buildings or alleviating technical shortcomings. To a high degree this also involves solving functional problems. Changes or new additions as a solution to a problem shall be given a new form. Property owners or housing managements in some cases want to do something spectacular; something marked that can be really seen in order to demonstrate that something positive is happening, in contrast to the background of the long-standing negative image of the Million Homes Programme's suburbs. The heritage conservation officer's role has been to relate the history of the building stock and how peoples' lives have been shaped at the place in question. The task of the heritage conservation officer has also been to preserve this narrative for the future by means of documentation and providing a basis for decision-making about the heritage evaluation as a planning instrument regarding legislation and the protection of buildings and the built environment.

The findings from the interviews and the case studies have been analysed against a background of experiences and statements about the projects. Starting off from examples of renewal cases it is discussed and analysed how one has reasoned and taken account of architectural qualities, heritage values and environmentally-adapted construction; three aspects of sustainable development. In order to be able to structure this material according to themes I have made use of 'track-seeking' concepts extracted from descriptions and interviews.

The track-seeking concepts crystallised in the analysis of line of direction of are:

ASPECT:	Heritage value	Architectural quality	Environmentally-adapted construction
TRACK-SEEKING CONCEPT:	As original, change Conservation, historic narrative, new additions Identity, feeling at home	Variation, structure, scale Utility value, accessibility, security Form, materials Symbolic value	Resource management, long-term thinking Ecological materials, reduced energy consumption

Illustration with track-seeking concepts

These track-seeking concepts show the line of direction around renewal work, at the same time constituting a problem image with examples of reasons why one wants to implement changes in districts stemming from the Million Homes Programme.

The architecture and the environment in these suburbs have a number of qualities associated with something negative.

"Problem qualities"	Line of direction/measures involving built environment		
	<i>architecture</i>	<i>heritage</i>	<i>environment</i>
plan structure	utility value, accessibility, getting an overview	conservation, original configuration, historical narrative, influence perspective	resource management, long-term perspective
lack of functional variation	variation, adding buildings for new activities		
storskalighet	small-scale		
monotony	variation in scale, from, material		
negative symbolic value	new form		
insecurity	security, getting an overview, ability to orient oneself		
miljöfarligt, energislöseri	"solar housing", new environmental technology		

Illustration with track-seeking concepts crystallised in the analysis of line of direction

At the same time these qualities are very characteristic for the Million Homes Programme. How is it possible to conduct renewal in a nuanced manner taking account of heritage values, architectural qualities and environmentally-adapted construction? Negative qualities are associated with inaccessible plan structure, lack of functional variation, being large-scale, monotony, negative symbolic value, insecurity, energy wastage and environmentally-hazardous materials. These 'problem qualities' I utilise as track-seeking concepts in order to describe how and why one wants to implement changes in the Million Homes Programme. I link these 'problem qualities' to the track-seeking concepts for heritage values, architectural qualities and environmentally-adapted construction that were used in the analysis of quality in the Million Homes Programme. Among other things these were qualities with positive associations, such as utility value, accessibility, variation and security. Scale, form and materials are more neutral qualities, which in the discussion dealt with changing the large-scale to something with smaller scale and more varied forms. Other aspects of the renewal task are conservation, retaining original configuration and historical narrative; concepts associated with cultural heritage value. For instance, this concerns conservation of the original architectural character in order to be able to relate the development of the history of the building.

In conclusion I reason about how one can discuss renewal at the same time as taking account of aspects such as conservation, retaining original configuration and identity. Further I reflect about the issue of how one can communicate the narrative of the history of the building at the same time as one develops architectural qualities and environmentally-adapt the building stock?

REFERENSER

Agenda kulturarvs programförklaring (2004) *Människan i centrum*

Arnstberg, Karl-Olov och Bergström, Ingrid (2001) *Åtta postulat om planering av staden som livsmiljö*. T4:2001. Byggnadsforskningsrådet

Arvastson, Karin (2000) "Moderna kulturarv – värden i befolkningsomflyttningarnas Sverige." Blücher, Gösta, Graninger, Göran och Nyström, Louise (red) *Vi flytt nu. Rapport från Vadstena Forum*.

Berg, Kristian (1999) "Det stora bostadsbyggandet. Bakgrund och föreställningar". I Hall, Thomas (red) *Rekordåren. En epok i svenskt bostadsbyggande*. Boverket

Blank, Ylva (2006) "Byggnadsminnet som ännu inte finns", *Byggnadskultur* nr 1/2006

Bohm, Yngve (2001) *Fallet Idun 3:14 – en studie kring ombyggnad som arkitektonisk gestaltungsfråga vid förnyelsen av miljonprogrammets flerbostadshus*. Stockholm, Länsstyrelsen i Stockholms län

Botta, Marina (2005) *Towards sustainable renovation. Three research projects*. Dissertation, School of Architecture, Royal Institute of Technology

Boverket (1997) *Arkitektonisk kvalitet och PBL, samband och reformbehov*. Rapport 1997:1. Karlskrona

Boverket (2003) *Fördjupad utvärdering av miljökvalitetsmålet God bebyggd miljö*

Boverket (2005) *Förnyelse för hållbar utveckling i olika boendemiljöer*

Ericsson, Urban, Molina, Irene & Per-Markku Ristilammi (2002) *Miljonprogram och media. Föreställningar om människor och förorter*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet, Norrköping, Integrationsverket

Falkheden, Lena (1999) *Lokalområdet som strategi för en hållbar stadsutveckling. Fallstudier av tre danska exempel*. Institutionen för stadsbyggnad, Arkitektur, Chalmers tekniska högskola

Framtidsformer. Sveriges handlingsprogram för arkitektur, formgivning och design. (2001) Informationsskrift. Stockholm, Kulturdepartementet

Frankenberg, Ken, Malmqvist, Inga och Widenberg, Lennart (1980) *Gårdsten – ett bostadsområde sett genom olika glasögon*. Byggforskningsrådet R9:1980

Granath, Helena och Hansson, Arne (2004) *Ett förslag till gestaltning av Rymdtorget i Bergsjön*. Projektarbete, Arkitektur, Chalmers tekniska högskola

Göteborgs universitet (2001) *Värderingsseminarium i projektet Storstadens arkitektur och kulturmiljö*, Institutionen för Kulturvård. Seminarietext 2001-10-01

Hall, Thomas (1999) *Rekordåren. En epok i svenskt bostadsbyggande*. Boverket

Hallin, Margareta och Lagerqvist, Bosse (1997) "När kulturarv reduceras till fasadarv" i *Kulturmiljövård* nr 4/1997

Hansson, Einar, Caldenby, Claes och Peter, Sanja (2005) *Upptäck Angered!* Göteborgs Stadsmuseum

Johansson, Rolf (2000) "Ett bra fall är ett steg framåt. Om fallstudier, historiska studier och historiska fallstudier" i *Nordisk Arkitekturforskning* Vol. 13, 1-2/2000.

Klasander, Anna Johanna (2001) *Stads-delar. Förorter som stadsbyggnadsfråga*. Göteborg, Chalmers tekniska högskola, Tema Stadsbyggnad, Arkitektur.

Klasander, Anna Johanna (2003) *Suburban Navigation - Structural Coherence and Visual Appearance in Urban Design*. Diss, Göteborg, Chalmers Arkitektur.

Lepasoon, Urve (2001) *Byggnaders särdrag. Stilhistorisk*

handbok 1880-1960. Karlskrona, Boverket

Lilja, Elisabeth (1999) *Den ifrågasatta förorten. Identitet och tillhörighet i moderna förorter*. Stockholm, Bygghälsningsrådet T10:1999

Malm, Evald (1999) *Bergsjöns framtid. Hur ser Bergsjöns framtid ut?* Analysrapport, remissunderlag.

Modh, Birgit (1996) *Eriksbo. Lokalt engagemang och bebyggelseförändringar i ett av miljonprogrammets bostadsområden i Göteborg*. Arkitektur, Bostadsplanering, Chalmers tekniska högskola

Naturvårdsverket (2004) *Miljömålen – när vid dem?* Miljömålsrådets uppföljning av Sveriges 15 miljömål

Nordström, Christer (1999) *Möjligheter för miljonprogrammet*. AB Svensk Byggtjänst

Norén Bretzer, Ylva (2004) *Storstadsundersökningen i Göteborg 2003. Medborgarundersökningen i Bergsjön, Gårdsten, Hjällbo och Norra Biskopsgården*. Centrum för forskning om offentlig sektor (CEFOS), SOM-institutet, Göteborgs universitet.

Ohlander, Marianne (2002) *K-märkningen och människorna på Skolspåret. En etnologisk undersökning i Hjällbo*. Göteborg, Kulturmiljöenheten, länsstyrelsen Västra Götaland.

Olsson, Sören, Cruse Sondén, Gerd och Ohlander, Marianne (1997) *Det lilla grannskapet. Gårdar, trapphus och socialt liv*. Centrum för Byggnadskultur i västra Sverige, Chalmers och Göteborgs universitet

Olsson, Sören, Cruse Sondén, Gerd och Ohlander, Marianne (2004) *Lokala torg. Liv, miljö och verksamheter på förortstorg*. Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet, Centrum för Byggnadskultur i västra Sverige, Chalmers tekniska högskola

Peter, Sanja (2000) *Hur förklaras kulturhistoriskt värde? Tre fall med yngre bebyggelse*. Symposium Bebyggelsekvalitet, Workshop 10-12 november 2000 i Stockholm. Chalmers

Arkitektur

Peter, Sanja (2002) *Utmärkt miljonprogramsarkitektur? Bostadsområdet Skolspåret i Hjällbo, Göteborg*. Rapport av antikvarisk kontroll och sakkunniguppdrag. Storstadens arkitektur och kulturmiljö. Länsstyrelsen i Västra Götaland och Göteborgs Stadsmuseum.

Riksantikvarieämbetet (1998a) *Kulturmiljövårdens bebyggelseregister. Beskrivning*.

Riksantikvarieämbetet (1998b) *Kulturmiljövårdens bebyggelseregister. Inventeringshandbok*.

Riksantikvarieämbetet (2004) Utvärdering av arbetet med Agenda kulturarv regionalt och på Riksantikvarieämbetet juni 2004

Riksantikvarieämbetet (2005) *Yttrande över slutbetänkandet K-märkt. Förslag till förbättrat skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse (SOU 2004:94)*

Robertsson, Stig (2002) *Fem pelare – en vägledning för god byggnadsvård*. Riksantikvarieämbetet

Rörby, Martin (red) (1996) ”En miljon bostäder”. *Arkitekturmuseets årsbok*. Stockholm, Arkitekturmuseet

Rönn, Magnus (red) (1998) *Aspekter på arkitektonisk kvalitet*. Stockholm, Institutionen för arkitekturens form och teknik, Kungliga tekniska högskolan

Rönn, Magnus (2001) ”Det problematiska kvalitetsbegreppet”. *Nordisk Arkitekturforskning* nr 4/2001

Samuelsson, Nilsson (red) (2004) *Förändra varsamt – vägledning vid ombyggnader av rekordårens bebyggelse*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet

Schulz, Solveig, Gunila Jivén, Inga Malmqvist, Stenberg, Jenny och Lotta Särnbratt (2004) *Arkitektur betyder – om trygghet och trivsel i fyra stadsdelar*. Rapport i utvärderingen av Storstadssatsningen i Göteborg. Göteborg, Arkitektur Chalmers

SOU (1990) *Storstadsliv – rika möjligheter men hårda villkor*.
Storstadsutredningens betänkande. SOU 1990:36

SOU (1998) *Tre städer – en storstadspolitik för hela landet*.
Slutbetänkande SOU 1998:25

SOU (2003) *En hållbar framtid i sikte*. Slutbetänkande från
Nationalkommittén för Agenda 21 och Habitat. Stockholm,
SOU 2003:31

SOU (2004) *K-märkt – Förslag till förbättrat skydd för
kulturhistoriskt värdefull bebyggelse*. Stockholm, SOU
2004:94

Stadskansliet Göteborg (2003) *Revidering av Lokalt
Utvecklingsavtal mellan staten och Göteborgs kommun*.
Tjänsteutlåtande 2003-05-16

Starrin, Bengt och Barbro Renck (1996) ”Den kvalitativa
intervjun” i Starrin, Bengt och Per Gunnar Svensson (red)
Kvalitativa studier i teorier och praktik, Studentlitteratur

*Storstadens arkitektur och kulturmiljö - en satsning
på kulturmiljöer i storstädernas utsatta områden*,
Riksantikvarieämbetet 1999-2001

Svane, Örjan och Wijkmark, Jan (2002) *När ekobyen kom
till stan. Lärdomar från Ekoporten och Understenshöjden*.
Formas T1:2002

Sveriges Regering (1996) Regeringsbeslut 1996-08-29. Ku96/
Ka och bilaga till regeringsbeslut nr 2

Sveriges Regering (1998a) *Framtidsformer –
Handlingsprogram för arkitektur, formgivning och design*.
Proposition 1997/98:117

Sveriges Regering (1998b) *Utveckling och rättvisa – en politik
för storstaden på 2000-talet*. Proposition 1997/98:165.

Sveriges Regering (2001) *Svenska miljömål – delmål och
åtgärdsstrategier*. Proposition 2000/01:130

- Sveriges Regering (2002) *Nationell strategi för hållbar utveckling*. Skrivelse 2001/02:172
- Sveriges Regering (2003) *Arkitektur, form och design*. Skrivelse 2002/03:129
- Sveriges Regering (2004a) *Lokalt utvecklingsarbete i storstäderna*. Skrivelse 2003/04:49
- Sveriges Regering (2004b) *En svensk strategi för hållbar utveckling – ekonomisk, social och miljömässig*. Skrivelse 2003/04:129
- Sveriges Regering (2005) *Svenska miljömål – ett gemensamt uppdrag*. Sammanfattning av regeringens proposition 2004/05:150
- Sällström, Per Mikael (1998) ”Arkitektmetoder för bedömning av arkitektonisk kvalitet.” I. Rönn, Magnus (red) *Aspekter på arkitektonisk kvalitet*. Stockholm, Institutionen för arkitekturens form och teknik, Kungliga tekniska högskolan. S. 10-23
- Söderqvist, Lisbeth (1999) *Rekordår och miljonprogram – flerfamiljshus i stor skala. En fallstudiebaserad undersökning av politik, planläggning och estetik*. Stockholm. Stockholms universitet
- Turkington, R, van Kempen, R och Wassenberg, F (eds) (2004) *High-rise housing in Europe. Current trends and future prospects*. DUP Science
- UNCED, United Nations Conference on Environment and Development (1994) *Agenda 21 – en sammanfattning* UNCED-Biblioteket, Volym III, Stockholm, Miljö- och naturresursdepartementet
- Unnerbäck, Axel (2002) *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. Riksantikvarieämbetet
- Vidén, Sonja & Lundahl, Gunilla (1992) *Miljonprogrammets bostäder. Bevara – förnya – förbättra*. T12:1992. Stockholm, Byggforskningsrådet

Vidén, Sonja (1999) "Rekordårens bostadsbyggande" i Hall, Thomas (red) *Rekordåren. En epok i svenskt bostadsbyggande*. Boverket

Vidén, Sonja (2004) "Architectural Ideals in Rebuilding and Rehabilitation of Modern Housing." Paper for the DOCOMOMO Conference in New York, USA October 2004

Vidén, Sonja och Botta, Marina (2005) *Bostadsförnyelse och miljötåtgärder med stöd av Lokala Investerings Program. Hållbar utveckling i 50-, 60-, och 70-talens bostadsområden*. BOOM-gruppen, KTH

Winther Jørgensen, Marianne och Phillips, Louise (2000) *Diskursanalys som teori och metod*. Lund, Studentlitteratur

Öresjö, Eva (1996) *Råslätt igår, idag, imorgon. En retrospektiv studie i ett storskaligt miljonprogramsområde*. Blekinge tekniska högskola

Östman, Lisa (red) (2003) *Betongslöjd i Bergsjön. Solbackeskolan adopterar ett framtidsminne – en handledning i kulturmiljöpedagogik*. Göteborg, Göteborgs stadsmuseum

Muntliga källor

10 intervjuer, se bilaga 2

Webbadresser

Bebyggelseregistret. Kulturhistorisk bebyggelseinformation, Riksantikvarieämbetet
http://www.bebyggelseregistret.raa.se/webbhus2/welcome_public.asp

Agenda 21
www.miljo.goteborg.se/sub/info/Agenda_21-information_och_rad/body_habitat-agendan.htm

Storstadsdelegationens hemsida
www.storstad.gov.se

Övrig litteratur

Andersson, Elisabeth et al (2003) *Visste du...om rekordårens bostadsbebyggelse i Göteborg*. Göteborg, Storstadens arkitektur och kulturmiljö, Göteborgs stadsmuseum.

Andersson, Eva (2001) *Från Sorgedalen till Glädjehöjden – omgivningens betydelse för socioekonomisk karriär*. Geografiska regionstudier. Uppsala universitet

Arnstberg, Karl-Olov (2000) *Miljonprogrammet*. Stockholm, Carlssons

Bergquist, Mikael (red) (2000) *Hur bra hus blir till och förvaltas*. Statens fastighetsverk i samarbete med Arkitekturmuseet, Boverket och Riksantikvarieämbetet på uppdrag av regeringen

Birath, Anna (1993) *Smyckegatans nya kläder. Ombyggnaden av ett miljonprogramsområde i Göteborg*. Examensarbete. Göteborg, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

Blomberg, Ingela, Eisenhauer & Vidén, Sonja (1983) "Varsam ombyggnad" I: *Arkitektur* 2/1983

Blomberg, Ingela (1991) *Varsam ombyggnad. Hinder och möjligheter*. Stockholm, Kungliga tekniska högskolan

Boverket (1998) *Brott, bebyggelse och planering*

Boverket (2001) *En stad är mer än sina hus...Hur arbetar kommuner med hållbar utveckling? – en exempelsamling*. Karlskrona

Boverket (2003) *Bättre koll på underhåll. En sammanfattning av rapporten*. Karlskrona

Boverket (2003) *Vardagslandskapets värden. Varsamhetsbegreppet och dess tillämpning*. Underlagsrapport till Bättre koll på underhåll. Karlskrona

Byggeforskningsrådet (1991) *Värda varsamhet? Konferens om yttre förändringar i miljonprogrammets områden*. Göteborg, Centrum för byggnadskultur i västra Sverige, Stockholm, Byggeforskningsrådet T18:1991

Caldenby, Claes & Åsa Walldén (1986) *Forskning om arkitektur och gestaltning*. Stockholm, Byggeforskningsrådet G16:1986

Ejeskär, Ruth (1993) *Bevara, bygga om eller bygga nytt? Om arkitekters, antikvariärs och byggherrars förhållningssätt till äldre tiders arkitektur*. Examensarbete. Göteborg, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

Ekman, Leila (1996) *Samla och stärka – förortsförnyelse i Bergsjön*. Examensarbete. Göteborg, Arkitektur, Chalmers tekniska högskola

Emanuelsson, Lena (1995) *Skolspåret i Hjällbo. Ett miljonprogramområde värt varsamhet*. Examensarbete. Göteborg, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

Eneström, Peter (2005) *Har vi råd med människor? – Om strukturell diskriminering i några bostadsområden i Stockholm, Göteborg och Malmö*. Stockholm, Hyresgästföreningen

Engfors, Christina (red) (1992) "Arkitektonisk kvalitet". *Arkitekturmuseets årsbok*. Stockholm, Arkitekturmuseet

Engström, Johan (1999) *Hjällbo Skolspåret. Boendets olika zoner i miljonprogrammets områden*. Examensarbete. Göteborg, Arkitektur, Chalmers tekniska högskola

Gillgren, Hans (2000) *Planering och byggande i kulturmiljöer. Tre metodexempel i stadsbygd*. Riksantikvarieämbetet

Giorgi, Pernilla (1995) *En god miljö? En rums- och kulturhistorisk analys av miljonprogrammet Gårdstensberget*. Examensarbete. Göteborg, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

Granath, Kaj (2003) *Lag och ordning. Om lagstiftning, estetik och arkitektonisk kvalitet*. Licentiatuppsats. Göteborg, Arkitektur, Chalmers tekniska högskola

Granath, Kaj (2006) *Respektfull förnyelse om kunskap och öppenhet i stadsplaneringsprocessen*. Göteborg, Arkitektur, Chalmers tekniska högskola

Grange, Kristina (2005) *Arkitekterna och byggprocessen. Om vikten av att upprätta ett kollektivt självförtroende*. Göteborg, Arkitektur, Chalmers tekniska högskola

Groat, Linda and David Wang (2002) *Architectural Research Methods*. John Wiley & Sons

Hansson, Einar (red) (2001) *Modern hembygd*. Riksantikvarieämbetet

Hansson, Einar (red) (2003) *Göteborg – att bygga staden*. Göteborg, Göteborgs stadsbyggnadskontor

Herklint, Ewamarie (2000) *Bevarandets etiska funktioner. Relationer mellan människor, platser och hus*. Göteborg, Arkitektur, Chalmers tekniska högskola

Heynen, Hilde (1999) *Architecture and Modernity. A Critique*. MIT Press

Hultman, Mats (1998) *Mellan människa och material – om att beskriva arkitektur och arkitektonisk kvalitet*. Lund, institutionen för Arkitektur, avdelningen för Formlära, Lunds universitet

Hökerberg, Håkan (2003) *Kungälv tar form. Stadens bebyggelsemönster*. Göteborg. Avdelningen för Kulturvård, Göteborgs universitet

Hökerberg, Håkan (2005) *Att fånga det karaktäristiska i stadens bebyggelse. SAVE-metoden som underlag för bevarandeplanering*. Diss. Göteborg, Acta Universitatis Gothoburgensis

Janson, Ulf (1998) *Vägen till verket. Studier i arkitekt Jan Gezelius arbetsprocess*. Diss. Göteborg, Chalmers och Bokförlaget Daidalos

Jivén, Gunila (2003) *Stadens morfologi som kulturarv*. Diss

Göteborg, Arkitektur, Chalmers tekniska högskola

Johansson, Klara (1995) *Trapphusets arkitektur. Form och förändring*. Examensarbete. Göteborg, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

Johansson, Rolf (1997) *Utvärdering av bostadshus i bruk. Om att bedöma kvaliteten i boendet*. Diss. Stockholm, Arkitektur och stadsbyggnad, KTH

Karlsson, Lina (2004) *Centrumhuset – samspel mellan funktion och estetik*. Bebyggelsehistorisk uppgift. Göteborg, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet

Kulturdepartementet (1992) *Omgivelser som kultur. Handlingsprogram för estetisk kvalitet i offentlig miljö*. Rapport från arbetsgrupp. Oslo

Kulturmiljöenheten, länsstyrelsen Västra Götaland (2003:32) *Attityder till kulturarv i Västra Götalands län. En medborgarundersökning om människa, samhälle, kulturarv*. Göteborg

Kulturmiljövård 1-2/1996. Modernismens byggnader temanummer

Lago, Lina (2004) *Makt, planering och miljonprogrammet. En maktanalys av bostadsområdet Navestad och dess planering och utformning*. Magisteruppsats från Grundskolläraprogrammet. Norrköping, Linköpings universitet

Lieberg, Mats (1992) *Att ta staden i besittning. Om ungas offentliga rum och rörelser i offentlig miljö*. Lund, Byggnadsfunktionslära LTH

Ligoura, Anna (2000) *Boendeinflytande. Solhusen i Gårdsten som exempel*. Examensarbete. Göteborg, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet

Linn, Björn (1998) *Arkitektur som kunskap*. Göteborg, Chalmers tekniska högskola, Stockholm, Byggnadsforskningsrådet

Linn, Björn, Enhörning, Gunilla och Hans Fog (2001) *Staden*,

husen och tiden. Rapport från seminarieriet Staden – allas rum, samt reflektioner om stadens egenart. Riksbankens Jubileumsfond, Riksantikvarieämbetet, Forskningsrådet för miljö, areella näringar och samhällsbyggande

Listerborn, Carina (2002) *Trygg stad. Diskurser om kvinnors rädsla i forskning, policyutveckling och lokal praktik*. Göteborg, Chalmers tekniska högskola

Ljungman, Anna-Karin (2005) *Strukturer i den fysiska utemiljön i ett miljonprogramsområde. Bergsjön i Göteborg*. Examensarbete. Institutionen för landskapsplanering Alnarp, SLU

Lundequist, Jerker (1992) ”Kvalitetsbegreppets två dimensioner”. I: *Arkitektonisk kvalitet Arkitekturmuseets årsbok*. Stockholm, Arkitekturmuseet

Lynch, Kevin (1960) *The Image of the City*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts och London

Magnusson, Lena (red) (2001) *Den delade staden. Segregation och etnicitet i stadsbygden*. Umeå, Boréa

Mason, Randall (2002) “Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices” in *Assessing the Values of Cultural Heritage*. Research report. Los Angeles, The Getty Conservation Institute

Miljömålen – allas vårt ansvar (2004) Miljömålsrådets utvärdering av Sveriges 15 miljömål 2004. Syntesrapport

Miljøverndepartementet (1993) *Stedsanalyse – Innhold og gjennomføring. Veileder*. Oslo

Moberg, Anette & Sennemark, Eva (2002) *Identitet i förändring. Ett mångkulturellt perspektiv på Göteborg*. Göteborgska tidsspeglar

Molina, Irene (1997) *Stadens rasifiering. Etnisk boendesegregation i folkhemmet*. Diss. Geografiska regionstudier nr 32. Uppsala, Kulturgeografiska institutionen

Mörck, Magnus (1991) *Storstadens livsstilar och*

boendekarriärer. En etnologisk intervjuundersökning från 80-talets Göteborg. Göteborg, Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige 9

Olsson, Sören (red) (2005), Lind, Jan-Erik (medförf) och Björck, Lena (medförf) *Framtidens stadsdelsutveckling 1993-2004.* Göteborg, Förvaltnings AB Framtiden

Pettersson, Richard (2003) *Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder. En idéhistorisk bakgrund och analys.* Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena, 7. Umeå universitet

Power, Anne (1999 [1997]) *Estates on the edge. The social consequences of mass housing in northern Europe.* London. Macmillan Press Ltd.

Ristilammi, Per-Markku (1993) *Rosengård och den svarta poesin. En studie i modern annorlundahet.* Symposium

Rosander, Lennart & Anna Ulfstrand (2003) ”...är det desto mer angeläget att framhålla kommunens egen historia och utveckling”. *Urval och gestaltning av lokal historia – en utvärdering av nio kommunala kulturmiljöprogram utarbetade vid Stockholms länsmuseum.* Rapport 2003:33. Stockholm, Stockholms länsmuseum

Rudberg, Eva (red) (2004) *Tage William-Olsson. Stridbar planerare och visionär arkitekt.* Stockholms stads monografier nr 168, Stockholmia förlag

Rådberg, Johan (1997) *Drömmen om atlantångaren. Utopier & myter i 1900-talets stadsbyggande.* Stockholm, Atlantis

Rönn, Magnus (2000) ”Metodreflektion – Exemplet Erskine”. *Nordisk Arkitekturforskning* nr 1-2

Rönn, Magnus (2000) *Ralph Erskine som industriarkitekt.* Stockholm, Svensk Byggtjänst

Schulman, Micaela (2000) *Stadspolitik och urbanforskning i Norden.* Nordregio Working Paper 2000:4. Stockholm

Schulz, Solveig (1989) *Med hänsyn till bostäders värden.*

Ett arkitekturideal utvecklas och prövas vid ombyggnad – Göteborg 1968-1984. Göteborg, Arkitektur, Chalmers tekniska högskola

Skantze, Ann (1996) *Tillhörighet och främlingskap. En förorts arkitektur i de boendes meningssammanhang.* Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.

Stake, Robert (1995) *The Art of Case Study Research.* London, Sage publications

Statens planverk (1972) *Bostadens grannskap. Råd och anvisningar för planering.* Rapport 24 remisshandling

Söderlind, Jerker (2000) *Stockholms satelliter. Rekordåren 1960-1979.* Stockholm, Byggförlaget

Tykesson, Tyke (red) (2001) *Bostadsmiljöer i Malmö. Inventering. Del 1:1945-1955.* Malmö, Malmö Kulturmiljö

Tykesson, Tyke (red) (2002) *Bostadsmiljöer i Malmö. Inventering. Del 2:1955-1965.* Malmö, Malmö Kulturmiljö

Tykesson, Tyke (red) (2002) *Bostadsmiljöer i Malmö. Inventering. Del 3:1965-1975.* Malmö, Malmö Kulturmiljö

Törnquist, Anders (2001) *Till förortens försvar. Utveckling och organisering i de tre stadsdelarna Hjällbo, Hammarkullen, Eriksbo 1970-1995.* Göteborg, Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet

Ulfstrand, Anna (2002) *Platsen där jag bor. En studie av hur en grupp jordbrobor värderar sitt bostadsområde.* Rapport 2002:25. Stockholm, Stockholms länsmuseum

Westerlind, Ann-Mari (1997) *Kulturvärden och MKB. Målsättning och vägledning för miljökonsekvensbeskrivningar.* Stockholm, Riksantikvarieämbetet

Werne, Finn (1987) *Den osynliga arkitekturen.* Lund, Vinga press

Vidén, Sonja (1994) *Stadsförnyelse och bostadsombyggnad. Att söka kunskap för varsam förbättring.* BOOM-gruppen,

Arkitektur och stadsbyggnad, Kungliga tekniska högskolan

Yin, Robert (1994) *Case Study Research. Design and Methods*.
Thousands Oaks, CA, Sage publications inc.

BILAGA 1

Intervjuguide

En kort presentation av mitt projekt inför intervju

Perspektiv på miljonprogrammet – arkitektur, kulturhistoria och miljöanpassning som delar av hållbar utveckling

Syftet med denna studie är att belysa uppfattningar och värderingar kring arkitektur, kulturvärden och miljöanpassat byggande i miljonprogrammets bostadsbebyggelse och hur dessa kommer till uttryck vid ombyggnad och förnyelse.

Regeringens satsning på utveckling av utsatta områden i storstäderna presenterades i propositionen *Utveckling och rättvisa – en politik för storstaden på 2000-talet* (Prop 1997/98:165). De övergripande målen är ”att storstadsregionerna ska få goda förutsättningar för en långsiktigt hållbar tillväxt samt att bryta den sociala, etniska och diskriminerande segregationen”. I storstadspolitiken ingick även satsningen på projektet ”Storstadens arkitektur och kulturmiljö” vid Riksantikvarieämbetet med syftet att utveckla nya former för kulturmiljövårdens deltagande i samhällsförändringen och uppmärksamma värden och kvaliteter i den moderna bebyggelsen.

Uppsatsens empiriska material består av fallstudier med exempel på förnyelse av bebyggelsen i tre stadsdelar i Göteborg. Viktiga frågeställningar är hur man i storstadsarbetet tagit tillvara och utvecklat arkitektoniska, miljömässiga och kulturhistoriska värden i bebyggelsen. Hur ser de konkreta exemplen ut vid ombyggnad och förnyelse? Vad innebär varsamhet vid förändring av bebyggelse i miljonprogrammet?

Målet med studien är att visa, diskutera och analysera exempel på utveckling av storstadens förortsmiljöer och analysera och värdera exempel på hur arkitektoniska, miljömässiga och kulturhistoriska värden tas omhand och utvecklas i miljonprogrammets bebyggelse.

Fallstudier

Exemplen har grupperats i tre olika kategorier. I den första kategorin, *Ombyggnad och förnyelse*, redovisas sådana projekt där mer eller mindre omfattande ombyggnad och förnyelse skett. I den andra kategorin, *K-märkt, q-märkt*, återfinns projekt där kulturhistorisk värdering använts i diskussionen kring förnyelsen, men på en bebyggelse som hittills inte vanligtvis brukar omfattas av åtgärder som till exempel q-märkning i detaljplan. Den sista gruppen utgörs av kategorin *Utveckling av utemiljön* och består av projekt där nya idéer tillämpats och samverkan skett mellan olika myndigheter, institutioner, boende och verksamma i stadsdelen.

Intervjuer

Intervjuer ingår som en del av fallstudiernas empiriska material. Syftet med intervjuerna är att belysa olika aspekter och frågeställningar kring värdering och att komplettera skriftligt material och kunskapen kring själva objekten i den fysiska miljön. Intervjuerna är en sorts strukturerade samtal kring ett antal teman. Före intervjun beskrivs bakgrunden till den här studien, storstadssatsningen och mitt deltagande i utvärderingen av densamma.

Samtalsteman

Allmänt

Hur ser du på storstadssatsningen allmänt? Att arbeta med miljonprogrammets områden?

Enskilda projekt, bakgrund, process, resultat/erfarenheter

Hur resonerade ni vid förslag till förändringar, förbättringar? Varsamhet?

Vilka egenskaper värnas respektive tas bort?

Hur har brister kunnat utvecklas till något positivt? Utveckling i förhållande till kulturhistoriska värden?

Vem var uppdragsgivare, beställare?

Vilka kvaliteter och brister ser du?

Vilka problem och kvaliteter har beställare påpekat?

Har omvärdering skett efterhand?

Hur påverkas man av pressen, boende, stadsbyggnadskontoret, stadsmuseet?

Hur kommer man fram till värderingen?

Utformning av burspråk, nya balkongfronter, nya takformer?

Nya material?

Terrassering av skivhusen? Nya lokalutrymmen?

Ombyggnad och förnyelse	K-märkt, q-märkt	Utveckling av utemiljön
Ombyggnad av Solhusen i västra Gårdsten	K-märkning av Skolspåret i Hjällbo	Utveckling av torg och grönområden i Bergsjön
Terrassering av skivhus i östra Gårdsten	Varsam upprustning av loftgångshuset på Rymdtorget, Bergsjön	
Förnyelse vid Hjällbo Lillgata, Hjällbo		

Projekt i fallstudien

Konkreta exempel på förnyelse? Vilka svårigheter finns?

Resonemang kring begrepp

Vilka kulturhistoriska värdekategorier är användbara på den moderna bebyggelsen?

Vilka arkitektoniska kvaliteter ser du i det aktuella exemplet?

Hållbar utveckling i samband med ombyggnad, förnyelse?

Är värdefrågor viktiga för det sociala vardagliga livet?

Höja status genom kulturhistoriska värden eller genom arkitektoniska värden?

Står de i motsatsförhållande?

Vad innebär varsamhet enligt PBL vid förändring av bebyggelse i miljonprogrammet?

Finns värdering av miljonprogrammet i Göteborg formulerad?

Diskussion kring Miljonprogrammets karakteristiska egenskaper

Vad betyder frågan om trygghet och trivsel för förnyelsearbetet?

Komplettering, förtätning för- och nackdelar?

Finns det mötesplatser, hur kan de förbättras och nya skapas?

Orienterbarhet, tillgänglighet, överblickbarhet, synlighet, belysning?

Förvaltning, rumsliga ansvarsförhållanden, privat-offentligt?

Stadsplan, områdesstruktur, trafik, kommunikationer?

Hustyper, material, konstruktion?

Utemiljö, grönområden, konst?

BILAGA 2

Förteckning över intervjupersoner

Arkitekt (man) för utformningen av hus och gårdsmiljöer i förnyelsen av östra Gårdsten. Verksam vid ett konsultföretag i Göteborg. I fallstudien benämnd ”AG arkitekt”.

Arkitekt (man) för utformningen av hus och gårdsmiljöer i förnyelsen av västra Gårdsten. Verksam vid ett konsultföretag i Göteborg. I fallstudien benämnd ”BG arkitekt”.

Tidigare v.d. för allmännyttigt bostadsföretag (kvinna). Verksam i projektledningsgruppen för förnyelsen i Gårdsten. I fallstudien benämnd ”CG v.d. bostadsföretag”.

Arkitekt (man) för utformningen av hus och gårdsmiljöer i förnyelsen av Hjällbo. Verksam vid ett konsultföretag i Göteborg. I fallstudien benämnd ”DH arkitekt”.

Arkitekt (man) för utformningen av ombyggnad av loftgångshuset i Bergsjön. Verksam vid ett konsultföretag i Göteborg. I fallstudien benämnd ”EB arkitekt”.

Projektledare/fastighetsförvaltare (man) för förvaltning och förnyelse vid allmännyttigt bostadsföretag i Bergsjön. I fallstudien benämnd ”FB projektledare”.

Tidigare projektledare för Agenda 21-kontoret (kvinna). Verksam vid förnyelseprocesser för utemiljön i Bergsjön under Storstadssatsningen. I fallstudien benämnd ”GB projektledare Agenda 21”.

Planarkitekt (kvinna). Anställd på kommunens stadsbyggnadskontor med ansvar för distrikt nordost där samtliga fallstudieexempel återfinns. I fallstudien benämnd ”HA planarkitekt”.

Bebyggelseantikvarie (kvinna). Anställd på Stadsmuseet i Göteborg. Har arbetat med projektet Storstadens arkitektur och kulturmiljö och med inventering av miljonprogrammets bebyggelse som ingick i projektet. I fallstudien benämnd som ”JA antikvarie”.

Bebyggelseantikvarie (kvinna). Anställd på länsstyrelsen i Västra Götalands län. Projektledare för Storstadens arkitektur och kulturmiljö och dess inventering av miljonprogrammets bebyggelse. I fallstudien benämnd som ”KA antikvarie”

